

अथ ह्वादिः ।

हु वह्नौ दाने ।

३३७. जुहोत्यादेः पूर्ववद् द्विर्वचनम् शव्लुकि ।

नतु नारायणस्येति न वृष्णीन्द्रः । जुहोति जुहुतः जुह्वति । जुहुधि ।

अजुहुवः ।

त्र

३३८. भीहीभृ हुभ्य आमधोक्षजे द्विर्वचनञ्च ।

जुह्वामास जुहाव । जिभी भये । जिराम इत् विभेति ।

३३९. भियो वामनो वा कृष्णधातुके ।

विभितः विभीतः विभ्यति । अभैषीत् अभैषीः । कथं मा भैः शशाङ्कः ।

अमृता०—३३७. जुहोत्यादेरिति । शव् लुकि सति जुहोत्यादे धातोः पूर्ववद् द्विवर्वनं भवति । कृष्णधातुके द्विर्वचनाप्राप्ते विधानम् । पूर्व वदित्यनेन पूर्वोक्त द्विर्वचनसम्पर्कीयानि कार्याण्यत्र यथायोग्यं प्रयोज्यानीति वोधितम् । शवलुकीत्यनेन चायं ह्वादि रदादचन्तर्गणं एवेति सूच्यते । जुहोत्यादेरिति श्तपा निर्देशः सुख वोधार्थः, अन्यथा ह्वादेरित्युक्ते तु ह्वे त्रो द्विर्वचनम् शङ्कापदं स्यात् जह्वतीति—एतिह्वोरिति वः, नारायणादन्तहरइति प्रत्यययराम हरः । जुहुधीति—हुवैष्णवाभ्यामिति हे धिः । अजुहवुरति—सिनारायणवेत्तिभ्यः अन उसि सति गोविन्दः । भूतेशे—अहौषीत् ।

अमृता०—३३८. भीहीति । जि भी भये, ही लज्यां दुभृत् धारणपोषणयोः, हु वह्नौ दाने इत्येतेभ्य उत्तरे अधोक्षजे आम् वा भवति । तत्राम् पक्षेऽपि द्विर्वचनञ्च भवति ।

अमृता०—३३९. भिय इति । कृष्णधातुके परे भीधातोरन्तो वामनो वा स्यात् । केचिदत्र निर्गुणविष्णुजने इत्यधिकं योजयन्ति, तदनावश्यकम् । वामनविधानस्य विभित

बाल०—जुहो । शव् लुकि सति जुहोत्यादेः पूर्ववद् द्विर्वचनं भवति । पूर्ववदिति पूर्वोक्तव्यवस्थायैवेत्यर्थः । जुट्वतीति नारायणादन्तो नस्य हर इति नस्य हरः । जुहुधीति 'हुवैष्णवाभ्यां हेधिरिति हेधिः । अजुहवुरति 'सिनारायणे' त्यादिना अन् उस् ईशान्तस्य गोविन्दो न उसी'त्यनेन गोविन्दः ॥३३७॥

बाल०—भीही । जि भी भये, ही लज्यायां, दुभृत् धारणपोषणयोः हु वह्नौ दाने इत्येतेभ्य उत्तरे अधोक्षजे परे आम् वा भवति । आम् पक्षे द्विर्वचनञ्च भवति ॥३३८॥

बाल०—भियो । कृष्णधातुके परे भियो वामनो वा भवति । कृष्णधातुके इत्यत्र कृष्णधातुकनिर्गुणविष्णुजन इति पाठः सभ्यः । अन्यथा विभेति विभ्यतीत्यादै पक्षे वामनविधानसामर्थादि गोविन्दाद्यभावो भवत्विति गङ्का स्यात् अथवा विभेतीत्यतः परस्मिन् सूत्रस्य करणात्तत्र तत्रेदं वामनविधानं न प्राप्नोतीति यदि तत्रापि वामनः

मम सीधुनि नास्ति राहुरिति ? आगमशासनमनित्यमिति न्यायादीटोऽ
सद्भावात् ।

ही लज्जायाम् । जिह्वेति जिह्वीतः जिह्विति ।
पृ पालन पूरणयोः ।

३४०. अर्ति-पिपत्त्योर्नरस्येरामः कृष्णधातुके ।
पिपत्ति ।

३४१. ओष्ठ्योद्धवस्य चृत उर्कंसारौ ।

पिपूत्तः पिपुरति । पूर्यते । सत्सङ्घाद्यूदन्तस्येत्यादिना गोविन्द एव
मात्रग्रहणात् । पपरतुः । वामनोऽस्ति । पिपृतः पप्रतुः ।
ओ हाक् त्यागे । ओकावितौ । जहाति ।

इत्यादावेप्रवृत्तिः, सवेश्वरादौ तु सन्धेरनिवार्यत्वेन वामनस्य निरर्थकत्वात् । मा भैरिति
भो शशाङ्क ! त्वं मा भैः भयं मा कुरु, कुतः—मम सीधुनि मयुनि (अमृते) राहुः नास्तीति
भयाभावे हेतुः । सिद्धान्तयति—आगमेति । आगमसम्बन्ध यत् तस्य अनित्यत्वात्,
केचिदागमाः शासनं नापेक्षन्त इति मावः । अधो—विभयामास विभाय । जिह्वितीति—
धातोश्वतुः सनस्येति इय संयोगपूर्वत्वात् यादेशः ।

अमृताऽ—३४०. अर्तीति । ऋगतावित्यस्य पृपालन पूरणयो रित्यस्य च नरस्यान्त
इरामः स्यात् कृष्णधातुके परे । नात्यत्र—पार ।

अमृताऽ—३४१. ओष्ठ्येति । कंसारौ प्रत्यये परे, ओष्ठ्यो वर्ण उद्धवो यस्य तादृ-
शस्य धातोः ऋरामस्य ऋरामादेशः स्यात् । ओष्ठ्योद्धवस्येति किम्—ऋ क्र्यादिः; विष्णु-
निष्ठायां समीर्णः । पिपूर्यति, अपिपः अर्पिपः । अपारीत । पूर्यति । वामनोऽप्यस्तीति
वामनान्तश्च पृथातुरस्तीत्यर्थः । तस्य तु दीर्घान्तत्वाभावादुस् न स्यात् वा गोविन्दः ।
केचित्तु ह्रस्व पृथातुं जुहोत्यादौ न पठन्ति किन्तु लिट्येव शृणुपृथ्येषां ह्रस्वत्वं विभाषया
दिशन्ति । तन्मते कृष्णधातुके पिपृत इत्यसिद्धमिति ज्ञेयम् ।

स्यात्तदा 'असिद्धरूपं न त्याज्यमि'ति प्रतिज्ञा सिद्धर्थम् इदं सूत्रं तत्रं व कर्तुं योग्यमपि
यन्नन्तं कुतं तस्मात्तत्राकरणान्तेत्यपि ज्ञेयं, तस्माद् यत्रान्यकार्यभावस्तत्रैवास्य सूत्रस्य विषय
इत्यर्थः । अतः सर्वं समझसमिति । मा भैरिति । हे शशाङ्क ! त्वं मा भैः भयं मा
कुरु । यतस्त्वद्ग्रासको राहुर्मम सीधुनि अमृते नास्ति । सिद्धान्तमाह—आगमेति ।
आगमस्य शासनमिति विग्रहः । शासनमधिकारः । जिह्वितीति संयोगपूर्वत्वात् न
यादेशः ॥३३८॥

बाल०—अर्ति । ऋगतावित्यस्य पृथातोश्च कृष्णधातुके परे नरस्यान्त इरामो भवति
ऋधातो नरस्याद्य मावात् ऋरामस्यैवेराम इति ज्ञेयम् ॥३४०॥

बाल०—ओष्ठ्यो । कंसारौ परे ओष्ठ्य उद्धवो यस्य तादृशस्य धातोः ऋतः स्थाने

३४२. दामोदरं विना श्ना-नारायणारामयोरीः कृष्णधातुक
निर्गुण विष्णुजने जहातेरिश्च ।

जहोतः जहितः जहति । हीयते ।

३४३. जहाते रारामहरः कृष्णधातुक-ये ।

जहात जहिहि जहीहि जहाहीत्यपि मतम् । ऋ गतौ । अर्त्ति-पिपत्त्ये-
रितीत्वं, नरेदुतोरियुवाविति इयत्ति इयृतः इयृति । अर्थते । इय्
वृष्णीन्द्रः, गोविन्दः, विष्णुजनादिस्यो हर्षः, रात् सस्यैव नियमात् नतु

अमृता०—३४२. दामोदरमिति । कृष्णधातुकनिर्गुण विष्णुजने परे श्ना
विकरणस्यतया दामोदरं विना नारायणस्य चाग्रामस्य स्थाने ईरामः स्यात्; जहाते
रारामस्य ईरामः स्यात्, चकारादीरामश्च । विष्णुजन इति किम्—जहति । निर्गुणेति
किम्—जहति । कृष्णधातुकेति किम्—हास्यति । दामोदरं विनेति किम्—दत्तः धत्तः ।
जहतीति—श्ना-नारायणयोरित्यारामहरः ।

अमृता०—३४३. जहातेरिति । कृष्णधातुकस्य यरामे परे जहातेरारामहरः स्यात् ।
पूर्वसूत्रेण ईरामे ईरामे च प्राप्ते तदुपमर्दक एषः । कृष्णधातुक-ये इति किम्—हेयात ।
जहाहीत्यपि मतमिति—प्राचीनानामिति शेषः । अतएव—जहिहि जहीहि जहाहि राम-
भार्यामितिभट्टि प्रयोगः । अधो—जहौ । अर्थत इति—अर्त्ति-सत्सङ्गाद्यदन्तयोरिति गोविन्दः ।
विद्यौ इयृयात् । ऐय इति भूतेश्वर दिपि रूपम् । गोविन्दजातररामात् परस्य दिपस्त-
रामस्य हरो न भवति, रात् सस्यैवेति सत्सङ्गान्तहरे नियमात्; ततो विष्णुजनादिस्यो
रिति दिपो हरः । एवं सिपि च । ऐयुररिति—अर्त्तिपिपत्त्योरिति नरस्येरामः, नरेदुतो-
रितीय, वृष्णीन्द्रः, सि-नारायणेति अन उसि ईशान्तस्येति गोविन्दः । आरदिति—सर्ति

उर् भवति । ओष्ट्योद्ववस्येति किम् ? ऋ गतौ क्रादिः क्तप्रत्ययः समीर्णः । सदिति—
गोविन्द एव न तूर हेतुमाह—मात्रेति । गोविन्दविधानसूत्र अतोऽधोक्षजमात्र इत्युपादानात्
वामन इति । वामनोऽपि पृथातुरस्ति ॥३४१॥

बाल०—दामो । कृष्णधातुकनिर्गुण-विष्णुजने परे श्ना इत्यस्य दामोदरं विना
नारायणारामस्य च स्थाने ई भवति । जहातेर्नारायणारामस्य स्थाने ई इश्च भवति ।
श्ना इत्यस्य स्थाने ई भवतीत्युक्ते 'एकवर्ण, इत्यादिन्यायात् । जहतीति श्नानारायणयो-
रित्यादिना आरामहरः ॥३४२॥

बाल०—जहा । कृष्णधातुक-ये परे जहातेरारामहरो भवति । ईरामेरामयोः
प्राप्तयोरारामहरिवधानम् । जहाहीत्यपि मतमिति पूर्वाचार्येरिति शेषः । अर्थत इति
'अर्तिसत्सङ्गाधृदन्तयो' रित्यादिना गोविन्दः । रादिति 'रात् सस्यैवेति नियमात् अत्र
सत्सङ्गान्तहरो न स्यात्, अतो 'विष्णुजनादिस्योहर्ष' इति कृतम् । ऐयुररिति 'ईशान्तस्ये'

सत् सङ्गान्तहरः— ऐयः ऐयृतां ऐयरः । आर इत्यादि भौवादिकवत् ।
निजिर् शौचे ।

३४४. निजि विजि विपां नरस्य गोविन्दः कृष्णधातुकमात्रे ।
नेनेक्ति ।

३४५. न नारायणोद्धवस्य गोविन्दः कृष्णधातुक सर्वेश्वरे ।

नेनिजानि । विष्लु व्याप्तौ । वेवेष्टि । सहजवान्तत्वान्न णत्वं प्रनिवेवेष्टि ।
जन जनने छान्दसः । अत्रापि सध्वोरिट् । कालापास्तु व्यतिजज्ञिष
इत्यादिकं भाषायामपीच्छन्ति । दुदाज् दाने । दुजावितौ । ददाति ।
इना-नारायणयोरारामहरः— दत्तः ददति । दत्ते । दीयते ।

शस्त्यर्त्तिभ्य इतिः, ऋद्यान्तहश्यो रिति गोविन्दः । अधो-आरआरिथ इत्यादि । काम-
अर्यात् । कल्कौ-अरिष्यति ।

अमृता०—३४४. निजीति । निजिर् शौचे, विजिर् पृथक् करणे, विष्लु व्याप्तौ
इति त्रयाणां नरस्य गोविन्दो भवति कृष्णधातुकमात्रे । मात्रग्रहणं निर्गुणेऽपि यथा
स्यात्तदर्थम् । कृष्णधातुक इति किम्—निनेज ।

अमृता०—३४५. नेति । कृष्णधातुकसर्वेश्वरे परे नारायणसंज्ञकस्योद्धवस्य
गोविन्दो नस्यात् । लघुद्ववस्येत्यनेन प्राप्ते निषेधोऽयम् । पृथावेवसम्भावितगोविन्दस्य
निषेध प्रवृत्ते: पृथुसर्वेश्वरनिषितत्वमथर्दिव लभ्यते अतस्तत्त्वं निवेशितं सूत्रे । हौ-नेनिधि ।
भूतेश्वरे—अनेनेक् । भूतेशो—अनिजत् अनैक्षीत् । सर्वेश्वर इति किम्—नेनेक्ति । कृष्ण-
धातुक इति किम्—निनेज । अत्रापि सध्वोरिटि—यथा सध्वोः परयोः ईडीशिभ्यामिट्
विहित स्तथा जनधातोश्च सध्वोरिट् भवति । किन्तु छान्दसत्वालक्षणे तत्र प्रोक्तम् ।
कालापास्तु भाषायां लौकिक्यामपि जनधातोः प्रयोगमिच्छन्ति । तथा हि तत् सूत्रम्—
ईड-जनोः सध्वे चेति । तत्रोदाहरणानि च— ईडिष्वे व्यतिजज्ञिषे इत्यादीनि ।

त्यादिना गोविन्दः । आरदिति 'सतिशास्त्यर्त्तिभ्यो डो भूतेश कर्तरी' त्यनेन डः, 'ऋद्या-
न्तहश्यो गोविन्दो ड' इत्यनेन गोविन्दः ॥३४३॥

बाल०—निजि । निजिर् शौचे, विजिर् पृथग्भावे, विष्लु वाप्तौ इत्येतेषां
कृष्णधातुकमात्रे परे नरस्य गोविन्दो भवति कृष्णधातुकमात्र इति किम्—निनेज ॥३४४॥

बाल०—न नारा । नारयणश्चाप्तौ उद्धवश्चेति नारायणोद्धवस्तस्य कृष्णधातुक-
सर्वेश्वरे परे गोविन्दो नभवति । नारायणोद्धवस्येत्यत्र नारायणस्येति कृते जुहवानीत्यादा-
वपि गोविन्दनिषेधः स्यात् । न णत्वमिति । णत्वविधानसूत्रे सहजपान्तस्य वर्जितत्वात् ।
जन जनने । छान्दस इति अस्य छान्दसत्वं वहूनामसम्मतमिति ज्ञेयम् । तथाहि । ईड जनोः
सध्वोश्चेति कान्तन्त्रसूत्रम् । जनीशीडः सध्व इति चन्द्रसूत्रम् । आत्मने सध्वोर्जनीडीश्म्य
इति क्रमदीश्वर सूत्रम् । कालापानामप्यसम्मतमिति तु स्वयमेव वक्ष्यते । अत्रापीति । यथा

३४६. दामोदरस्यैत्व-नरादर्शने हौ ।

देहि । अददात् । अदात् । आरामादन उस् — अदुः । अदित अदायि
अदायिषाताम् ।

दु धाज् धारण-पोषणयोः । दधाति ।

३४७. शपेरादिहरो धाज् नद्धयो वा ।

३४८. अवस्थ तंसे ।

३४९. तरतौ वेत्येके ।

अपिदधाति पिदधाति । अवतंसः वतंसः । अवतरति वतरति ।

३५०. धाजो नरस्य धो निगुणे वैष्णवे ।

हरिगदापवादः । धत्तः धत्थ धत्से धधवे ।

अमृता०—३४६. दामोदरस्येति । हि प्रत्यये परे दामोदरसंज्ञकस्यान्तस्य स्थाने एत्वं
नरादर्शनञ्च भवति । अदादिति—इणस्थापिवतीत्यादिना सेर्महाहरः । अदितेति—स्था-
दामोदरयो रिति इरामः, वामन वैष्णवाम्यामिति सेर्हरः ।

अमृता०—३४७. अपेरिति । धात्रि नद्वे च परे अपि निपानस्यादिवर्णस्य हरो वा
स्वात् । नय इति नह बन्धने धातोः कृतिक्त प्रत्ययेन सिद्धम् ।

अमृता०—३४८. अवस्थेति । तंसे शब्दे परे परे अवनिपातस्यादि हरो वा स्वात् ।

अमृता०—३४९. तरताविति । तरतौ च परे अवस्यादिहरो वा स्यादित्येके मन्यते ।
अप्यवौ खल्वव्ययसंज्ञकौ । वष्टि भागरिस्तु सर्वत्र हि अवाप्योरादिहरमिच्छति । यथोत्तम्
वष्टि भागरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ।
॥इति॥ तदेतदनुमोदितञ्च कविभिः । “पूर्वपिरौ तोयनिधो वगाह्येति” कुमार सम्भवे
कालिदासः । तया—“एतद वलग्न गगनाच्चल चुम्बि चारु” इत्यलङ्कार कौस्तुभे
कविकर्णपूरः ।

अमृता०—३५०. धाज् इति । निगुणे वैष्णवेपरे धाज्-धातो नरस्य हरिगदापवादौ
धरामः स्यात् । अन्यथा हरिघोषस्य हरिगदा नरस्य इति प्राप्तिरासीत् ।

ईदीश्म्यां सध्वोरिड्विसितस्तथा अत्रापि जन धातोरपि सध्वोरिट् भवतीति येषः । अत्रा-
पीत्यत्र अस्मादपीति वा पाठः ॥३४५॥

बाल०—दामो । ही परे दामोदरस्य अन्तस्य स्थाने एत्वं नरादर्शनञ्च भवति ।
अदादिति इण-स्था-पिवतीत्यादिना सेर्महाहरः । अदितेति ‘स्थादामोदर योरिराम’ इत्या-
दिना आरामस्यैरामः, ‘वामनस्ये’ त्यादिना सेर्हरः ॥३४६॥

बाल०—अपे । धात्रि नद्वे च परे अपेरादिहरो वा भवति ॥३४७॥

बाल०—अवस्थ । तंसे परे अवस्यादिहरो वा भवति ॥३४८॥

बाल०—तर । तरतौ च परे अवस्यादिहरो वा भवति इत्येके वदन्तीति शेषः ॥३४९॥

३५१. श्रदित्यव्ययमुपेन्द्रवद् धाति ।

श्रद्धाति निश्चिनोत्यभिलषति वेत्यर्थः ।

तु भृज् धारण-पोषणयोः ।

३५२. हाङ् माङ्गो नंरस्येरामः कृष्णधातुके ।

३५३. भृज आमि च ।

विभर्ति विभराच्चकार वभार । ओ हाङ्गतौ । जिहीते जिहाते । एवं
माङ् माने । मिमीते मिमाते ।

इत्यदादौ जुहोत्यादिः ।

॥ अदादिश्च समाप्तः ॥

अमृता—३५१. श्रीदिति । धात्रधातो परे श्रदित्यव्ययमुपेन्द्रवद् भवति । यद्यपि
श्रद्धातीत्यत्रोपेन्द्रत्वोपयोगाभावस्तथापि कृति—सोपेन्द्रारामाच्चेति डापविधिना श्रद्धा
पदसाधने तस्य भवत्येव चरितार्थता ।

अमृता०—३५२. हाङ्गति । ओ हाङ् गतौ । माङ्गमाने इत्येतयोर्नंरस्यान्तस्य स्थाने
इरामो भवति कृष्णधातुके परे । सानुबन्ध निर्देशन जहाते निरासः कृतः । कृष्णधातुक-
इति किम्—ममे जहे ।

अमृता०—३५३. भृज् इति कृष्णधातुके आम् प्रत्यये च परे भृत्रो नरस्यान्त इरामः
स्यात् । कृष्णधातुके किम्—वभार । विभराच्चकारेति—भी ही भृहुभ्य इत्याम्
द्विर्वचनञ्च । आमो विकल्प विधानात् वभारेति च । जिहीत इति—दामोदरं विना
इना-नारायणयोरितीत्वम् । जिहाते इति द्वित्वे-बहुत्वे च रूपम् बहुत्वे अरामान्यवणीदिति
नरामहरः । भावे—मीयते हायते । भूतेश अमास्त अहास्त । अधो-ममे जहे ।

इति श्रीहरिनामामृते आख्यात प्रकरणे

व्याख्यतोऽदादौ जुहोत्यादिः ।

बाल०—धात्रो । निर्गुणवैष्णवे परे धात्रो नरस्य स्थाने धो भवति । ननु
धरामस्य स्थाने धरामविधानं किमर्थं कृतमिति चेत्तत्राह—हरिगदापवाद इति । अन्यथा
हरिगदा स्यात् ॥३५०॥

बाल०—थत् । अव्ययं श्रदिति धात्रि उपेन्द्रवद्भूगवति ॥३५१॥

बाल०—हाङ् । ओ हाङ् गतौ, माङ् माने इत्येतयोः कृष्णधातुके परे नरस्यान्त
इरामो भवति ॥३५२॥

बाल०—भृज् । कृष्णधातुके आमि च परे भृत्रो नरस्यान्त इरामो भवति ।
विभराच्चकारेति भी-ही-भृहुभ्य आमधोक्षजे वा द्विर्वचनञ्चेत्यनेनाम् द्विर्वचनञ्च । जिहीत
इति 'दामोदरं विने'त्यादिना आरामस्य इरामः ॥३५३॥

॥ इति ह्रादिः ॥

अथ दिवादिः ।

दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोद मद स्वप्न कान्ति
गतिषु ।

३५४. दिवादेः शपः श्यः ।

श इत् । शित् करणान्न स्थानिवत्त्वं, तेन न पृथुः । धातोरवः प्रागिदुतोः
—दीव्यति । एवं षिवु तन्तुसन्ताने । नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति ।
नन्तिष्यति नर्तस्यति । त्रसी उद्वेगे । त्रस्यति ।

३५५. नृती कृत्यादेरिद् वा से सिं विना ।

जृष्ट वयोहानौ । जीर्यति । अजरत् अजारीत् । सतुसङ्गाद्यृदन्तस्येति
जृभ्रमेति—जजरतुः जेरतुः ।
शो तनूकरणे ।

अमृता०—३५४. दिवादेरिति । दिवादिगणपठिताद् धातोः शपः स्थाने श्यः स्यात् ।
शपोऽपवाद एषः । शित्करणादिति—यदि शपः स्थानिवत्त्वमिप्रेतं स्यात् तर्हिशिद्व
नक्रियेत, तस्यानर्थक्यात् । अतः स्थानिवत्त्वाभावेन पृथुत्वाभावात् श्यो निर्गुणत्वमिति न
हि गोविन्द प्राप्तिः । ततश्च धातो रवः प्रागिदुतो खिविकमावकाश इति भावः ।

अमृता०—३५५. नृतीति । सिप्रत्ययं विना सरामे परे नृती कृत्यादेरुत्तरे इद् वा
स्यात् । शकादिष्वपाठान्नित्यमिटि प्राप्ते विभाषा वचनम् । कृतीति कृतीछेदने तुदादिः,
कृती वेष्टने रुधादिः, द्वयोरेवग्रहणम्, अविशेषेणोपादानात् । आदिपदेन—चृती हिंसा
ग्रन्थनयोस्तुदादिः, उछृदिर् दीनिदेवनयोः, तृदिर् हिंसानादरयोः रुधादी इतित्रयाणां
ग्रहणं ज्ञेयम् । एवंनर्तिषीष नर्तसीष । सइति किम्—नन्तिता । सि विनेति किम्—
अनर्तीति । त्रसी—तत्रास वैसतुः तत्रसौः, जृभ्रमेति वा एत्व-नरादर्शने । जीर्यतीति—
प्रत्ययस्य पृथुत्वेऽपि विकरणेन व्यवधानान्न हि पृथु कृष्णधातुकपरत्वम् । अतएव निर्गुणतया
कंसारिता; तत इर् त्रिविक्रमश्च । अजरदिति—जृ स्तनभु इत्यादिना विभाषित इः,
ऋद्वयान्त दृश्योरिति गोविन्दः ।

अथ दिवादिः

दिवु क्रीडेति । कान्तिरवेच्छा अन्यथा द्युतिशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् ।

बाल०—दिवादेः । दिवादिगणपठितस्य धातोः शपः स्थाने श्यो भवति । शिदिति ।
यदि स्थानिवत्त्वमिष्टं स्यात्तदा शित्त्वभन्थकं स्यात्, अतः स्थानित्वाभावात् पृथुत्वाभावः;
अतो गोविन्दाभावे 'धातोरवप्रागिदुतोरि'त्यादिना त्रिविक्रमः; दीव्यति ॥३५४॥

३५६. ओरामस्य हरः श्ये ।

श्यति । शायात् । एवं छो छेदने । छचति । षोडन्तकर्मणि । स्यति, सीयते । सेयात् । दो अवखण्डने । द्यति, दीयते, देयात् । राध साध संसिद्धौ । राध्यति, अरात्सीत् । जृभ्रमेत्यादौ हिंसार्थं राधश्च वा— अपरेधतुः अपरराधतुः ।

व्यध ताडने । ग्रहिज्येति सङ्क्षर्षणः—विध्यति ।

पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुषादीति डः—अपुषत् ।

क्षिष आलिङ्गने । क्षिष्यति ।

३५७. शिलष आलिंगनार्थात् सक् भूतेशे ।

अश्लिक्षत् प्रियां कृष्णः । अर्थान्तरे तु—समाश्लिष्ट तुलसीं चन्दनश्च,

अमृता०—३५६. ओरामस्येति । श्यविकरणे ओरामस्य हरो भवति । विधौ श्येयत् शायादिति—रामधातुके चतुर्व्यूहान्तर्त्वादारामान्तपाठः । सौ सुगिटी—अशातीति, पक्षे ध्रावेडिति सेर्महाहरः—अशात् । शशौ शशनुः । शास्यति । सीयत इति—दामोदर मास्येति ईः । सेयादिति—दामोदरादीनामित्येरामः । व्यध अधो—विव्याध विविधतुः विवरिथ विवद्ध ।

अमृता०—३५७. शिलष इति । परे आलिङ्गनार्थाय शिलष उत्तरे सक् स्यात् । शिलष धातोरालिङ्गनार्थस्य प्रसिद्धत्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वं सम्भवात्त्वात्त्वार्थमालिङ्गनार्थस्यग्रहणम् । तेषामनेकार्थत्वे किमनुशासनमित्याशङ्का चेतत्राह—कूर्देत्यादि मुनिवचनम् । एव शब्दोऽवधारणे, ततः कूर्दयातोः कीडामात्रार्थो विद्यते नान्यर्थं इति समुपलभ्यते । तत्र

बाल०—नृति । सिं विना से परे नृती-कृत्यावेरुत्तरे इड़ वा भवति । अशकादित्वात् नित्यमिट् प्राप्ते विभाषा । कृतीति कृती छेदने तुदादिः, कृती वेष्टने रुद्धादिर्द्योरेव ग्रहणम् । सि विनेति किम्—अनर्तीति । जीर्यतीति ‘अपृथुः कृष्णधातुको निर्गुणः’ इति निर्गुणत्वात् कंसारित्वम्, अतः ‘ऋरामस्येर कंसारा’वित्यनेन इर् । अजरदिति जृ-स्तन्त्रभु-म्रु-नु-म्लुचु ग्लुचु-ग्लुचु-श्चिभ्यो डो वा भूतेशपरपदे’ इत्यनेन डः । ‘कूर्दयान्तव्ययो गोविन्द’इत्यनेन गोविन्दः । ‘सदसङ्गाद्यूदन्ततीति गोविन्दविधानलक्षणोल्लेखः, किन्तु ‘सदसङ्गाद्यूदन्तस्ये’ति पाठ उचितः । एतद्विधस्थाने पदान्त एव इति शब्दस्य प्रयोग-हृत्वात् ‘जृ भ्रमे’ति एत्वनरादर्शनविधानलक्षणोल्लेखः । लक्षणे जृ भ्रम्भिति पाठो वहुपु पुस्तकेषु दृश्यते, किन्तु लिपिकाप्रमादकृत इति ज्ञेयं, जृ भ्रमेत्युल्लेखात् ॥३५५॥

बाल०—ओराम । स्पष्टार्थमेतत् । सीयत इति ‘दामोदरे’त्यादिना ई । सेयादिति ‘दामोदरादीनामि’त्यदीना एरामः । गरात्सीदिति शकादित्वादिद्भावः ॥३५६॥

मिथो मिलिते इत्यर्थः । कूर्द क्रीडायामेवेत्येवकारेण धातूनामनेकार्थ-
त्वात् ।

रध हिंसायाम् । रध्यति । नुम्, यस्य विष्णु स्तस्य सोऽङ्गमिति न्यायेन
धात्वङ्गत्वान्नस्य हरः—अरधत् । यथा भाषावृत्तौ 'आडो यी'ति लभे
नुम् विधाय आलम्भः पशुरिति साध्यते । आलभ्यत इत्यत्रानिदित्वान्न-
लोपः क्रियते । तस्मात् प्रक्रिया चिन्त्या ।

एव कारो हि धातूनामनेकार्थत्वे ज्ञापकः, अन्यथा एवशब्दप्रयोगो निरर्थकः स्यात् । सत्येव
तस्यानेकार्थे तदव्यावर्तनं सम्भवात् । असत्वे तस्मिन् शिरोनास्ति शिरः पीडेतवदनपपत्ते
रित्यर्थः । नुमिति—रधिजभो नुम् सर्वेश्वर इत्ययेन । नुमोधात्वङ्गतां प्रतिपादयति—
यस्य विष्णु रित्यादि न्यायेन । यस्य नाम्नो धातो वा विष्णु रङ्गमूयवव इति न्यायार्थः ।
तेनात्र रधधातो नुमस्यदङ्गत्वालोपः क्रियते अनिरामेतामिति लक्षणेन । स्वमतमिदं
भाषा वृत्ति प्रयोगेण पुण्याति—यथेति । "आडोयि" इति पाणिनेः सूत्रम्, तत्र च लभेरि-
त्यनुवर्तते । आड् पूर्वस्य लभेनुम् स्याद् यकारादि प्रत्यये इति भाषावृत्तौ व्याख्याय
आलभ्य इति तूदाहरणं दर्शितम् । उक्तसूत्रेण नुम् विधाय पश्वादनिरामेतादिनोद्धव
नरामहरो विहितः । इह लभधातो रुद्धवत्वं स्वीकरेण हि नुमस्तद ङ्गता प्रागेव स्वीकृतेति
सुवोधम् । अत स्तदुपलक्षणेनारधित्यत्र नलोपः सङ्गच्छत एवेति ग्रन्थार्थः ।

तस्मात् प्रक्रिया चिन्त्येति—तस्यान्तु रधेनुम् मं विधाय उप्रत्यये नलोपः खलु न कृतः
यथा—“रधिजभोरचीति नुम्, अरन्धदिति” । अस्याः प्रमाद प्रमाणाय च भाषावृत्ति
मतावतरणा ज्ञेया ।

बाल०—श्लिष्ट । भूतेशो परे आलिङ्गनार्थात् श्लिष्ट उत्तरे सक् भवति । आलिङ्गनं
प्राणिनां क्रियाविशेषः । अश्लिष्टदिति आलिङ्गितवानित्यर्थः । श्लिष्टधातोरालिङ्गनार्थत्वेऽपि
आलिङ्गनार्थादित्युपादाय ततप्रयोजनं दर्शयन् स्वयमेव प्रत्युदाहरति अर्थान्तरे त्विति
समाश्लिष्टदिति पुषादित्वात् डः । ननु आलिङ्गनार्थस्य श्लिष्टधातोः कथं संयोगमात्रार्थता
इति चेत्तत्राह—कृद्देति । एवकारेणेति यदि धातूनामनेकार्थता न स्यात्, तदा एवकारो
निरर्थकः स्यात् । रध हिंसायाच्चेति रधधातुः संराद्धौ हिंसायाच्च वर्तते इत्यर्थः । नुमिति
छेदः 'रध जभोनुम् तर्वेश्वर' इत्यनेनेति शेषः । यस्येति । यो विष्णुर्यस्य स विष्णुस्तस्य
अङ्गमिति नुमो धात्वङ्गत्वात् 'अनिरामेतामि'त्यादिना नरामहरः । अवध इत्यत्र नस्य
हरमुक्त्वा भाषावृत्तिमतदर्शनेन स्वमतं द्रष्टव्यति यथेति । आडोऽपीत्यनेन
लक्षणेत्यर्थः । आलभ्य इति आडपूर्वो लभिमारणार्थः । 'आडोऽपि लभे नुम् हिंसायामि'
त्येव तदसूत्रम्, अत्र भाषावृत्तिमतोत्थापनस्य आलभ्य इत्यत्रैव प्रयोजनम् । नत्वालभ्य
इत्यत्रैति ज्ञेयम् । आलभ्यः पशुरित्यस्योत्थापनन्तु नुम् विधानलक्षणस्य उदाहरणदर्शनार्थ-
मेव । तस्मादिति । अवधित्यादौ न लोपो भवतीति प्रक्रियामतम् ॥३५७॥

३५८. रथादे रिद् वा ।

३५९. रथे नुम् निषेधोऽधोक्षज वर्जितेति ।

अरत्साताम् अरधिषाताम् । अधोक्षजे तु ररन्धिथ ररन्धिव; नियम-
वलान्नित्यमिद् । तृप्रीणने । तृप्यति । कृष स्पृशेति—अनुपत् अतर्पीत् ।
सहजानिट्म् पाठादम् वा—अताप्सीत् अत्राप्सीत् । एवं हप हर्ष-
विमोचनयोः । मुह वैचित्ये । मुहृति, अमुहत् मोग्धा मोढा मोहिता ।

३६०. नशेनेशिर्देः वा ।

अनेशत् अनशत् । नशशीष्ट ।

अमृता०—३५८. रथादेरिति । रथादेरुत्तरे इड् वा स्यात् । नित्यमिटि प्राप्ते
विभाषार्थमिदम् । रथादावष्टौ पठचन्ते । यथा—रधिनशि स्त्रिपिश्चैव द्विर्द्रूहिमुहिः
स्त्रिहिः । स्त्रिहिश्चेति भवन्त्येते दैवादिका रथादयः । इति ।

अमृता०—३५९. रथेरिति । अधोक्षज वर्जिते इडादौ प्रत्यये रथेनुम् न भवति ।
इटः प्रत्ययसम्बन्धित्वाद् रजिभो नुम् सर्वंश्चेरे इति सर्वं प्राप्ते निषेधः । इटीति किम्—
कृति रन्धनम् । ररन्धिवेतिनुमि कृते संयोगान्तेना ‘संयोगादलिदधोक्षज’ इति कपिलत्वा
भावान्नहि नलोपः । रथादेरिद् वेति विभाषयेट् न भवति क्रादिनियमवलात्, तत्रमात्र
शब्दग्रहण सामर्थ्या दित्यर्थः । कृषस्पृशेत्यादिना विकल्पेन सिरिति शेषः । अमृतदिति
पुषादित्वाद् डः । अतर्पीदिति रथादित्वादिट् पक्षे । अनिट् पक्षे ऋरामोद्वव सहजानिट्
इति अमृवा । तेन अताप्सीदिति द्वयम् । विष्णुजनान्तानामिनिटामिति वृष्णीन्द्रः । तत्र
च कर्मणि—अतर्पि अतर्पसातां अतर्पिषातामित्यादि । मोधेति—हस्य ढ इत्यादौ द्रुह
मुहादीनां विभाषा निर्देशाद् वा चत्वम् । मोहनेतिरथादित्वादिट् पक्षे ।

अमृता०—३६०. नशेनेति । डे परे नश् धातोः स्थाने नेशिरिति यादिश्यते ।
इराम इत् । पुषादित्वाद् डः । वोपदेवोऽपि—‘नश् नेश् वाङ्मे’ इति सूत्रयति । पाणिन्यादयो
न मन्यन्त आदेशम् ।

बाल०—रथा । रथादेरुत्तरे इड् वा भवति ॥३५८॥

बाल०—रथ । अधोक्षजं वर्जयित्वा अन्यस्येटि परे रथेनुम् न भवति, अधोक्षजेटि तु
परे नुम् भवत्येव । नियमेति । क्रादिभ्य एव अधोक्षजमात्रे नेडिति नियमः कृतस्तद्वलात् ।
कृषस्पृशेतीति पाक्षिकसिविधानलक्षणोल्लेखः । अम् वेति ‘ऋरामोद्ववसहजानिटोऽम् वा
वैष्णवादावकपिले’ इत्यनेनेति शेषः । अताप्सीत् अत्राप्सीदिति ‘विष्णुजनान्तानामि’
त्यादिना वृष्णीन्द्रः । मुह वैचित्ये वैचित्यं व्याकुलता । मोधेति ‘हस्य ढ’ इत्यादौ ‘द्रुह
मुह-नश-च्छुह छिणहां वा विष्णुषदान्ते वैष्णवे चैत्यनेन हस्य धः । माढेति घरामाभावपक्षे
मोहितेति इट् पक्षे ॥३५९॥

३६१. मस्जि नशो नुम् वैष्णवे ।

नड्क्षीष्ट, नंष्टा ।

३६२. नशे न णत्वं षत्वे ।

प्रनंष्टा ! इति रधादिः ।

क्रमु पाद विक्षेपे । क्रमस्त्रिविक्रमइत्यादि क्राम्यति । शर्पीति तस्यां भ्रमः । शमु उपशमे ।

३६३. शमादीनां त्रिविक्रमः श्ये ।

शाम्यति । जनिवध्योमन्त्तानाम् — अशमि । क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । असु क्षेपणे । अस्यति ।

अमृता०—३६१. मस्जीति । दुमस्ज शुद्धौ, नश अदर्शने इत्येतयो नुम् स्यात् वैष्णवे परे । वैष्णवे किम्—नश्यात् नशिता । नड्क्षीष्टेत्—रधादे विभाषितेट् त्वादनिट् पक्षे रूपम् । हस्य द इत्यादिना घरामादेशे यादवमात्रे हरिकमलम्, प्रत्ययसस्य षत्वं, नुमो विष्णुचक्र, हरिवेणुश्च । अनादेशपक्षेऽपि तदेव रूपम्—छशोरिति षत्वे षट्ठोः कः से, ततः पूर्ववत् सर्वम् । नंष्टेति—अनादेशे; घादेशपक्षे तु हरिघोषादिति तस्य धः, विष्णुदासो विष्णुपदान्त इति घस्य गः—नड्ग्रधा ।

अमृता०—३६२. नशेरिति । षत्वे सति नशोः पूर्वोक्तनिमित्ताद् णत्वं न स्यात् । उपेन्द्राणोपदेशस्य णत्वमिति प्राप्ते प्रतिषेधः । षत्व इति किम्—प्रणश्यति । इति रधादिः ।

अमृता०—३६३. शमादीनामिति । श्यविकरणेपरे शमादीनामष्टानां त्रिविक्रमः स्यात् । शमिस्तमिर्दमिश्चैव श्रमि भ्रमिः क्षमि स्तथा । क्लमिर्मिदिरिति ज्ञेया: शमादावष्ट धातव इति । श्यइति किम्—शमिता । भूतेशो-अशमत् । थलि-शेमिथ ।

बाल०—नशो । डे परे नशोः स्थाने नेशिर्वा भवति । इराम इत् ॥३६०॥

बाल०—मस्जि । दुमस्ज शुद्धावित्यस्य नश धातोश्च वैष्णवे परे नुम् भवति । वैष्णव इति किम् ? ष्यतप्रत्ययः कृत नाश्यम् । नश्यादित्यादी तु नुमि सत्यपि कामपालपरयदस्य कपिलत्वात् ‘अनिरामेतामि’त्यादिना नस्य हरः स्यादिति तत्र प्रत्यु-दाहृतम् ॥३६१॥

बाल०—नशोः । षत्वे सति नशेण्ट्वं न भवति । षत्व इति तालव्यस्य मूर्ढन्यत्वे सतीत्यर्थः । षत्वे इति किम्—प्रणश्यति । शर्पीतीति । शिव इत्युपादानात् क्राम्यतीत्यत्रापि त्रिविक्रमो भवति । प्रक्रियायां शर्पीत्युक्तम् अतस्तन्मये क्राम्यतीति न भवति ॥३६२॥

बाल०—शमा । श्ये परे शमादीनां त्रिविक्रमो भवति । ‘शमु उपशमे, दमु उपशमे

३६४. अस्यते रस्थो डे ।

आस्थत निरास्थत इत्यात्मपदं वक्ष्यते । यसु प्रयत्ने ।

३६५. यसः श्यो वा, संवर्जोपेन्द्रात् नित्यम् ।

यस्थति यशति । संयश्यति संयशति । प्रयस्यति ।

लुभ गाध्ये । गाध्यमाकाङ्क्षा । लुभ्यति । इषु सहनुभेति इड् वा—
लुधा लोभिता । जि मिदा स्नहने ।

३६६. मिदेगोविन्दः शिवे ।

अमृता०—३६४. अस्यतेरिति । डे परे असु धातो स्थाने अस्थ आदिश्यते ।
शितपा निर्देशेन अस् भुवीत्यस्य निरासो वोध्यः । आस्थदिति—अस्यति वक्ति ख्यातिभ्य
इतिडः । उत्कूप्ते कर्त्तरीति ग्रहणादात्मपदे च डः स्यादिति दर्शयति—निरास्यतेति ।
प्रादेरुहास्यतिभ्यां वेत्यनेनात्मपदं वक्ष्यते । पुषादित्वादस्यते: परपदे एव डःसिद्धः, तत
आत्मपदार्थमेव तत्रास्यते: कर्त्तरि तद्विधानं ज्ञेयम् ।

अमृता०—३६५. यस इति । अनुपेन्द्राद् यसुधातोः श्यो वा स्यात् । संवर्जितादुपे-
न्द्रात् यसः श्यो नित्यं भवति । तेन समः परस्माच्च तस्माद् विकल्पो ज्ञेयः । शपः स्थाने
हि श्यो विहितः, अत स्तदभावे शप् एव भवेदिति दर्शितं मूले । भूतेशे—अलुभत् । तरामा-
दन्यत्र तु नित्यमिद्—लोभिष्यति । अयं भवादिरपीति—केचित्—लोभति ।

अमृता०—३६६. मिदेरिति । शिवे प्रत्यये परे मिदेगोविन्दो भवति । श्य-
विकरणस्य निर्गुणत्वादप्राप्ते गोविन्दे विधानम् । शिवइति किम् मिद्यते । अयच्च
भौवादिके द्युतादिषु पठ्यते । तत्रोभयपदित्वेन अमिदत् अमेदिष्टेति, इह पुषादिषु पाठ

तमु ग्लानौ, थमु तपसि खेदे च, भ्रमु अनवस्थाने थमु सहने, क्लमु ग्लानौ, मदी हर्षे एते
अष्ट शमादयः ।” जनि-वड्योमन्त्रानामितीति वृडगान्द्रतिवेदविधानलक्षणोल्लेखः ।
क्लाम्यतीत्यत्र छिवाचमुक्लमां त्रिविक्रमः शिवः इत्यनेनापि त्रिविक्रमः सिद्यति, तथापि
क्लमवातोः शमादिषु पाठः ‘शमादेणिति’रित्यनेन णिनिविग्रानार्थमिति ज्ञेयम् । णिनि�:
कृद ॥३६३॥

बाल०—अस्यते: । डे परे अस्यते: स्थाने अस्थो भवति । आस्थदिति ‘अस्यति-
वक्तिख्यातिभ्यो डो भूतेशे कर्त्तरी’त्यनेन डः ॥३६४॥

बाल—यसः । यस उत्तरे श्यो वा भवति । संवर्जोपेन्द्रादुत्तराद् यस उत्तरे तु श्यो
नित्यं भवति । उपेन्द्राभावे समुपेन्द्रे च वा भवति । अन्योपेन्द्रे तु नित्यं भव-
तीत्यर्थः ॥३६५॥

बाल०—मिदे । शिवे परे मिदेगोविन्दो भवति । शिव इति किम्—मिद्यते । श्य

मेद्यति । इतिपुषादिः ।

बूङ् प्राण प्रसवे । सूयते असविष्ट असोष्ट । दीड़ क्षये ।

३६७. मीनाति मिनोति दीड़मारामान्तपाठश्चतुर्व्यूह विधिस्थाने
यपि च ।

३६८. लीयति लीनात्यो वा ।

दामोदरत्वाभावान्नेरामः—अदास्त ।

३६९. दीड़ो युट् कपिलसर्वेश्वरे ।

नरस्य वामनः—दिवीये । इड़ व्यवधान इत्यन्यागमव्यवधाने तु न ढत्वम्

स्तु अमेदीदित्यनिष्ठरूपं माभूदित्येवमर्थः । असविष्टेत्यादे स्वरति सूतीत्यादिना
वेट् ।

अमृता०—३६७. मीनातीति । मीञ् हिसायां, द्वुमिञ् प्रक्षेपणे, दीड़ क्षये इत्येतेषा-
मारामान्त पाठः स्याच्चतुर्व्यूह विधिस्थाने यपि च विषये । चतुर्व्यूहविधिश्च गोविन्दवृष्णीन्द्र-
रूपः, यत्र तौ प्राप्नुत स्तत्रैव तौ वाधित्वारामान्तपाठो भवेदितिफलितार्थः । चतुर्व्यूहेत्यादि
किम्—दीयते दिवीये । यप् कृत, तत्र—उपदाय । प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवारामः स्यदिति
पाठशब्दग्रहणम् ।

अमृता—३६८. लीयतीति लीड़ श्लेषणे दिवादिः लीश्लेषणे कथादिरित्येतयो
रामान्तपाठो वा स्याच्चतुर्व्यूहविधिस्थाने यपि च विषये । विलाता विलेता । विलाय
विलीय ।

अमृता०—३६९. दीड़ इति । कपिल सर्वेश्वरे परे दीड़ उत्तरे युडागमो भवति ।
असंयोगपूर्वस्यानेकसर्वेश्वरस्येत्यादिना प्राप्तयरामादेशस्य प्रकारान्तर प्रतिषेधोऽयम् ।
युडागमस्यप्रत्ययसम्बन्धित्वेन धात्वज्ञस्य नयादेशावकाश इत्यर्थः । सर्वेश्वर इति किम्—

इत्यकृत्वा शिव इति कृतं हरिनामाक्षरलाभार्थम् । असविष्ट असोष्टेति 'स्वरति सूति
सूयती'त्यादिना वेट् ॥३६६॥

बाल०—मीनाति । मीञ् हिसाया, द्वुमिञ् प्रक्षेपणे इत्येतयोर्दीड़धातोश्च चतुर्व्यूह-
विधिस्थाने आरामान्तपाठो भवति । यपि च परे आरामान्तपाठो भवति । चतुर्व्यूहस्थाने
इति गोविन्द वृष्णीन्द्रविधिने यस्मिन् परे गोविन्द-वृष्णीन्द्रौ भवतः, तस्मिन् विषये इति
फलितार्थः । आरामान्तपाठ इति अन्तस्य स्थाने आरामो मवतीत्यर्थः ॥३६७॥

बाल०—लीय । लीड़ श्लेषणे, ली श्लेषणे इत्येतयोश्चतुर्व्यूहविधिस्थाने यपि च
परे आरामान्तपाठो वा भवति । दामोदरत्वाभावादिति दीड़धातोर्दमोदरत्वाभावात्
'स्था-दामोदरयोरिराम' इत्यादिना नेरामः । अदास्तेति अत्र गोविन्दविधिस्थाने आरा-
मान्तपाठः ॥३६८॥

—दिदीयिद्वे । स्यादित्येके—दिदीयिद्वे । सहजहरिमित्रग्रहणमिति
प्रसादकारः ।
जनी प्रादुर्भवे ।

३७०. ज्ञा-जनोर्जा शिवे ।

जायते । भावे जायते जन्यते । अजनि अजनिष्ट । जने । पद गतौ ।
पद्यते । कर्त्तरि—अपादि ।

उपदेदीयते । कपिलेति किम्—उपदानम् । इड्व्यवधान इति—ईश्वर हरिमित्र हकारेभ्य
इति ढत्वविद्यान सूत्रे इट एव व्यवधानमुक्तं नान्यस्य, ततो युटा व्यवधाने तु न ढत्व-
मित्यर्थः । प्रसादकारेण तु हरिमित्र शब्देन सहज हरिमित्रं गृहीत्वा ढत्वं नेष्यते ।
सहजत्वच्च धातोरेवाङ्गस्य न त्वागमस्य । अधो—लिल्ये । लाता लेतेति—लीयति
लीनात्योरिति विकल्पारामान्तपाठाद् रूपद्वयम् ।

अमृता०—३७०. ज्ञा जनोरिति । शि-प्रत्यये परे ज्ञा अवबोधने, जनी प्रादुर्भवे
इत्यनयोः स्थाने जादेशः स्यात् । जनधातु दिवादिरेव गृह्णते नतु जुहोत्यादिकः, तत्रशित्
परत्वविरहादनुपत्ते । भावे जन खन सनामिति विभाषयाराम विधानात् जन्यत इति
न । अजनीति—दीप् जनीत्यादिना कर्त्तरि विकल्पितेण, तेन अजनिष्टेत्यपि । इण जनि
वध्यो रिति वृष्णीन्द्रनिषेधः । जन्न इति—गमहन जनेत्यादिनोद्वादर्शनं, तवर्गस्य चर्वगः ।
अपादीति पदस्तु नित्यमिति कत्तरि इण् । अवोधीति—दीप् जनि वृद्यतीत्यादिना कर्त्तरि
विभाषया इण् । अवुद्देति—ऋद्याद् विष्णुजनान्तेशोद्वाच्चेति कपिलत्वान्न गोविन्दः ।
अभुत्सातामिति—जवजंहरिगदादेरिति हरिधोषपत्वम् । सहजानिट्वात् भुत्सीष्ट

बाल०—दीडो । कपिलसर्वेश्वरे परे दीड़ उत्तरे युट भवति । उटावितौ । दिदीये
इति चतुर्व्यूहविधिस्थाने इत्युपादानात् नात्रारामान्तपाठः । ईडिति 'ईश्वर-हरिमित्र-
हकारेभ्यः सीध्वं-भूतेशाद्योक्षजानां धस्य डः, इड्व्यवधाने तु वे'ति ढविधानसूत्रम् । सहजेति
प्रसादकारमेतिऽपि दिदीयिद्व इति ॥३६८॥

बाल०—ज्ञा । शिवे परे ज्ञा अवबोधने इत्यस्य जनधातोश्च स्थाने जा
भवति । भावे जायते इति 'जन-खन-सनामारामो वा कंसारि-य' इत्यनेन नरामस्य
आरामः, अजनीति । 'दीप-जनि-वृद्यति-पूरीतायि-प्यायिभ्य इण् वा भूतेश-ते कर्तरी'
त्यनेन इण् । 'जनि-वध्योरि'त्यादिना वृष्णीन्द्रनिषेधः । अजनिष्टेति इणभावपक्षे । जन्न
इति 'गम-हन-जने'त्यादिना उयवादर्शनं, तवर्गस्य चर्वगः । अदीति अपादीति पदस्तु
नित्यमित्यनेन इण् । अवोधीति 'दीप-जनि-वृद्यती'त्यादिना इण्; अबुद्ध । अभुत्सातामिति

* श्रीश्रीहरिनामामृतव्यकरणम् *

३४६

बुध अवगमने । बुध्यते । अबोधिः अबुद्ध, अभुतसाताम् । शह वन्धने ।
नह्यति नह्यते । नद्वा ।

इति श्रीहरिनामामृतेऽमृतास्वादिन्यां
व्याख्यातो दिवादिः ।

वोद्वा । नह—भूतेशे—अनातसीत् । अधो—ननाह नेहिथ नेहे । नद्वेति हस्यङ्गः नहोध इति
धत्वम् ।

इति श्रीहरिनामामृतेऽमृतास्वादिन्यां
व्याख्यातो दिवादिः ।

‘ऋद्वयाद्विष्णुजनान्तेशोद्ववाचे’ त्यादिना कपिलत्वान्न गोविन्दः । णह वन्धन इति एष
उभयपदी । नद्वा इति हस्य ढ इत्यादौ नहो ध इति हस्य धः ॥२७०॥

॥ इति दिवादिः ॥

अथ स्वादिः ।

षुग्र अभिषवे । अभिषवः सन्धानं मङ्गलसनानं वा । पीडनमित्यन्ये ।

३७१. स्वादेः शपः शनुः ।

उश्नो गोविन्दः— सुनोति । षत्वम्— अभिषुणोति । नगोविन्दवृष्णीन्द्रौ
सुनुतः सुन्वन्ति । सुनोषोत्यादि । सुनुते सुन्वाते इत्यादि । सूयते । सु
स्तुधूग्रभ्य इट् सौ—असावीत् असोष्ट ।
एवं धूग्र कम्पने । डुमिग्र प्रक्षेपणे । मीनातीत्यात्वं—अमासीत् । चिज्
चयने । चिनोति । अधोक्षजे—वे: कि र्वा, चिकाय चिचाय । स्तृग्र
आच्छादने । ऋराम वृइति वेट्—अस्तरिष्ट अस्तृत । स्तरिषीष्ट । वृग्र-
आवरणे । अवारीत् । ऋराम वृभ्य इतीटो दीर्घः । अवरीष्ट अवरिष्ट
अवृत । अत्यर्ति वृ-ववरिथ ववृत । हिगतौ वृद्धौ च । हिनोति; णत्वम्
—प्रहिणोति ।

अमृता०—३७१. स्वादेरिति । स्वादिगण पठिताद् धातोरुत्तरे शपः स्थाने शनु
विकरणः स्यात् । शइत् । अत्रापि शित् करणान्न स्थानिवत्ता । अतः सुनीतीत्यादौ
पृथुत्व विरहात् प्रकृते नं गोविन्दः । अभिषुणोतीत्यत्र—उपेन्द्रात् सुवतेः षत्वमिति विशेषो
वक्ष्यते; ततो णत्वच्च । सुन्वन्तीति—संयुक्तश्नोऽचेति नियमादत्र नोव्, किन्तु सन्धिमात्रम् ।
असोष्टेति—सुस्तुधूग्रभ्य इति परपदे हीटो विधानान्नेहात्मपदे । एवं धूनिति—धूनोति,
अधावीत्, अधिष्ठ अधोष्ट । धूग्र धातुर्वामनोऽप्यस्ति । तस्य धुनोति, अधौसीत् अधोष्ट ।
मिनोते:—अधो—ममी ममिथ ममाय मिम्ये । काम—मीयात् । चिनोते भूतेशे अचैपीत्
अचेष्ट । अस्तृतेति—ऋद्याद् विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्चेति कपिलतया नगोविन्दः, वामन
वैष्णवाभ्यामिति सेहरः । काम—इडभावपक्षे स्तृषीष्ट । अवृतेति पूर्ववत् वेट्-गोविन्दा-
भाव-सिलोपाः । वालकल्कौ नित्यमिट्, दीर्घस्तु वा—वरीता वरिता । णत्वमिति—
उपेन्द्राण्णौषदेशस्येत्यादौ हिनु मीनानिपाऽचेत्यनेन ।

अथ स्वादिः

बाल०—स्वादेः । स्वादिगणपठितस्य धातोः शपः स्थाने शनुभवति । श इत् ।
सुनोतीति शितकरणान्न स्थानिवत्त्वमतः पृथुत्वाभावः, अतः प्रकृते नं गोविन्दः । अभिषुणो-
तीति षत्वे कृते णत्वच्च । स्तरिषीष्टेति इट्भावपक्षे स्तृषीष्टेति ।
णत्वमिति । उपेन्द्रादित्यादौ हि नु मीनानिपाऽचेत्यनेनेति शेषः ॥३७१॥

३७२. नरतो हर्षिनैत्वडि ।

जिधाय । कृवि जिधांसायाम् ।

३७३. कृवि-धिव्योः कृ धी शनौ ।

अन्तस्थान्तर्गणे पठितावेतौ । कृणोति । इदित्त्वान्तुम् कृणते ।
अकृणवीत् । चकृणव । कृणवता । धिवि प्रीणने । धिनोति । दन्मु दम्भे ।
दम्भः पर वश्वना । दम्भोति दम्भुतः दम्भुवन्ति । ददम्भः श्रन्थि ग्रन्थी-
त्यादिना कपिलो वा, देभतुः ददम्भतुः, देभिथ ददम्भिथ । आदेशहीने-
त्यादिनैवेत्वादौ प्राप्तेऽपि तत्र श्रन्थीति दम्भः पृथगुपादानं नियमार्थम्,
न-लोपिनां मध्ये तेषामेवेति । तेनधोक्षजाभे कृति ममथवान् इति सेत-
स्यति । अशूद्धव्याप्तौ । अशनुते अशनुवते अशनुवते ।

अमृता०—३७२. नरत इति । नरादुत्तरस्य हि धातो धिरात्यादेशो भवति, अडि
परे तु सन स्यात् । तत्रनु—अजीहयदिति । थलि—जिधियथ जिधेथ ।

अमृता०—३७३. कृवीति । शनुविकरणे परे कृवि-धिव्यो धात्वो यथाक्रमं कृ धी
आदिश्येते । कृणत इति—कृवे वर्वामस्य दन्त्यौष्ठृत्यत्वेन वैष्णवत्वाभावान्तुमो न विष्णु-
चक्रत्वम्; ततो रप ऋद्येभ्य इति णत्वम् । धिवे र्यकि-धिणव्यते । धातो रव प्रागिदुतोरिति
त्रिविक्रमस्तु नुमा वाध्यते, नुमः सहजत्वेनान्तरङ्गत्वात् । दम्भोतीति—अनिरामेता-
मित्युद्धव नरामहरः । दम्भुवन्तीति—संयुक्त शनोश्चेति उव् । देभतुरिति—तृ फलेत्यादौ
नलोपि श्रन्थीत्यादिना एत्व-नरादर्शने, कपिलत्वान्नलोपश्च । पक्षे तदभावः । कपिलपक्ष-
माश्रित्य सूत्रज्ञापकतामवधारयति—आदेशेति । श्रन्थि ग्रन्थिदम्भभ्य इत्यनेन दम्भादीनां
कपिलत्वेन नलोपे जाते, आदेशहीनेत्यादिना हि तेषामेत्व-नरादर्शने सिध्येते एव; तथापि
तृफलेत्यादौ नलोपि श्रन्थीत्यादिना पुनरेषां ग्रहणं कृतं तत्तु नियमार्थम् । नियमश्चासौ
ज्ञापयति—नलोपिनां यावतां मध्ये प्रोक्तत्रयाणामेवेत्वादिकं स्यान्नान्येषामिति । ममथवा-
निति वसुप्रस्त्ययान्तः ।

बाल०—नरः । नरत उत्तरस्य हेः स्थाने धिर्भवति । अडि तु सति न भवति ।
प्रत्युदाहरणं वक्षयते ॥३७२॥

बाल०—कृवि । शनौ परे कृवि-धिव्योः स्थाने कृ-धी भवतः । अन्तस्थान्तर्गणे
दन्तोष्ठवान्तर्गणे । दम्भोतीति अनिरामेतामित्यादिना नरामहरः । देभतुरिति 'तृ—
फले'त्यादिना एत्वं नरादर्शनश्च । एत्वादावित्यादिपदेन नरादर्शनस्य ग्रहणम् । दम्भेरिति
श्रन्थीररामस्य असंयुक्तविष्णुजनमध्यत्वाभावात् ग्रन्थेस्तु सादेश-नराद्यक्षरत्वात् अरामस्य
असंयुक्त-विष्णुजनमध्यत्वाभावाच्च पृथगुपादानस्य सार्थकत्वमस्तीति ज्ञेयम् । नियमामह—
नलोपिन मध्ये तस्यैवेति दम्भेरेवेतीति तेनेति नियमेन कृते ममथवानित्यत्र एत्वं नरा-

३७४. अश्नोति नरानुडधोक्षजे ।

आनशे ।

॥ इति स्वादिः ॥

अमृता०—३७४. अश्नोतेरिति । अधोक्षजे परे अश्नोते नरादुत्तरे नुडागमः स्यात् । अप्राप्ते विद्यानम् । ऊदित्त्वाद् वेट् । आशिष्ट आष्ट । अशिषीष्ट अक्षीष्ट ।

दर्शनच्च न स्यात् । ग्रन्थेर्दम्भश्च पृथगुपादानं नियमार्थं नलोपिनां मध्ये तयोरेवेतीति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, स त्वसङ्गत एवेति ॥३७३॥

बाल०—अश्नोति । अधोक्षजे परे अश्नोते नरादुत्तरे नुड् भवति । उटावितौ । आनशे इति नरादेररामस्य त्रिविक्रम' इत्यनेन त्रिविक्रमः ॥३७४॥

॥ इति स्वादिः ॥

अथ तुदादिः ।

तुद व्यथने ।

३७५. तुदादेः शपः शः ।

तुदति । तुदते । भ्रस्ज पाके । ग्रहिज्येति सङ्कर्षणः, सस्यजो जे—भृजजति

३७६. भ्रस्जे भर्जजोऽकंसारौ वा ।

अभाक्षीत् अभ्राक्षीत् । वभर्ज वभ्रज्ज । कंसारौ तु भृज्यते । मुच्लू
मोक्षणे ।

३७७. मुचादेन्मूर्शे ।

मुच्चति । लुप्लृ छेदने । लुम्पति । विद्लृ लाभे । विन्दति । लिप
उपदेहे । लिम्पति । लिपि सिचि इत्यादि—अलिपत अलिपत अलिप ।

अमृता०—३७५. तुदादेरिति । तुदादि गणपठिताद धातो शपः स्थाने शः स्यात् ।
अत्रापि पूर्वत शित करणेन स्थानिवत्त्वाभावः । भृजतीति अरामसहितस्य ररामस्य
सङ्कर्षणे ऋरामः ।

अमृता०—३७६. भ्रस्जेरिति । कंसारितोऽन्यस्मिन् प्रत्यये परे भ्रस्जः स्थाने
भज्जदिशो वा भवति । अभ्राक्षीदिति—विष्णुजनान्तानामनिटामिति वृष्णीन्द्रः । धातु-
प्रतिरूपादेश स्तद्वातुवत् प्रयोग इति भज्जदिशस्यापि वृष्णीन्द्रः । थलि—वभर्ष वभर्जिथ,
वभ्रष्ट वभ्रजिथ ।

अमृता०—३७७. मुचादेरिति । शे विकरणे परे मुचादे धातो नुमूर्श स्यात् । मुचादय
खत्वष्टौ । शाइति किम्—मोक्ता । लृदित्वाद ङः—अमुक्त । अमुक्त । विदः—ब्रविदत्
अवित्त । अलिपदित्यादि—लिपिसिचीत्यादौ आत्मपदे तु वेति विभाषया ङः । कर्त्तस्यती-
त्यादि—नृतीकृत्यादेरिति स्ये विकल्पितेऽ । अन्यत्र तु नित्यम्—अकर्त्तीति कर्त्तिता । खिद

॥ अथ तुदादिः ॥

बाल०—तुदा । तुदादिगणपठितस्य धातोः शपः स्थाने शो भवति । श इद
अरामशेषः ॥३७८॥

बाल०—सस्य । सुगमम् ।

बाल०—भ्रस्जो । कंसारेरन्यस्मिन् परे भ्रस्जः स्थाने भर्जो वा भवति । अभाक्षीत्
अभ्राक्षीदिति ‘विष्णुजनान्तानामनिटां वृष्णीन्द्रः सो परपद’ इत्यनेन वृष्णीन्द्रः ॥३७६॥

बाल०—मुचा । शे परे मुचादेरुत्तरे नुपू भवति । लिपीति । लिपि सिचि ह्वो ङ्गो
भतेशे कर्त्तरि आत्मपदे तु वेति लक्षणम् । कर्त्तस्यति कर्त्तिष्यतीति ‘नृति-कृत्यादेरिङ् वा से
सिं विने’ त्येनेन वेट् । मुचादय षडुक्ताः खिद् परिधाते इत्ययमपि मुचादिगणे वर्तते इति
ज्ञेयम् । पिश अवयवे इत्यस्यापि मुचादित्वं क्रमदीश्वरादीनां सम्मतम् । मुच्चतिर्लुम्पि-लिम्पी

षिच क्षरणे । इरनुवन्धत्वं वहनामसम्मतम् । सिश्रति, षत्वम् अभिषिश्रति । असिचत् असिचत् असिक्त । एते उभयपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति, कर्त्तस्यति कर्त्तिष्यति । इति मुचादिः ।

षूप्ररणे । सुवति । ओ वश्चू छेदने । सस्य शश्वर्ग योगे—वृश्रति । ऋच्छ गत्यादिषु । ऋच्छति । सत्सङ्गाद्यृदन्तस्येति गोविन्दः, त्रिविष्णु-जनेऽपि नुडिष्यते, आनच्छ आनच्छतुः । उद्धवत्वाभावान्न गोविन्दः—ऋच्छता । कृविक्षेपे । ऋरामस्येर-किरति । कीर्यते । चकरतुः । करिता करीता ।

३७८. उपात् सुट् किरतौ छेदने ।

उपस्तिकरति ।

३७९. अन्नर व्यवधानेऽपि ।

उपास्तिकरत्, उपचस्कार ।

परिधाते, पिश अवयवे इत्येतौ च मुचादौ पठ्येते इत्यष्टौ । खिन्दति पिंशतीति । वृश्रतीति—ग्रहिजयेति सङ्क्षेपैः । ऋच्छ गत्यादिष्विति—आदिपदेन इन्द्रियप्रलय मूर्त्तिभावेषु चार्थेषु ज्ञेयम् । त्रिविष्णुजनेऽपीति—नरादेररामस्येति त्रिविक्रमः, तस्मान्वृडिति नुट् च । तत्रविष्णुजन ग्रहणमनेकविष्णुजनस्योपलक्षणमिति प्राच्च । उद्धवत्वाभावादिति—यद्यपीह सत्सङ्गात् पूर्वो वामनोऽपि गुरुरिति लघुत्वाभावोऽपि विद्यते, तथापि विशेष्यस्य हि प्राधान्यात् प्रथमत उद्धवत्वमेव नास्ति किं पुन स्तद विशेषणेन लघुत्येन गुरुत्वेन वेति तत्त्वोक्तम् । कृ-भूतेशोऽकारीत् । चकरतुरिति—सत्सङ्गाद्यृदन्तस्यस्येति गोविन्दः । तत्रैव न तु वृष्णीन्द्र इति निषेधाण्णलि तु चकार ।

अमृतात्—३७८. उपादिति । उपादुत्तरे सुडागमः स्यात् छेदनार्थं कृ धातौ परे ।

च विन्दिश्व सिश्विजनेऽपीति । 'नरादेररामस्य त्रिविक्रमस्तम्मानुद्भूद्वि विष्णुजने धातावि' ति पूर्वं कृतम् । ऋच्छतेत्यत्र 'लघुद्धवस्य गोविन्द' इत्यनेन गोविन्दः कथं न भवतीत्याशङ्क्च समादधाति उद्धवत्वाभावादिति । नन्विदं कथं सङ्गच्छतां यथात् उद्धवत्वाभावस्था लघुत्वाभावश्च; यत उक्तं 'सत्सङ्गात् पूर्वो वामनोऽपि गुरुरिति उच्यते लघुद्धवस्य गोविन्द इत्यत्र वामनो लघुरित्युक्तमतो वामनत्वमस्त्येवेति उद्धवत्वाभावादिन्येवोक्तम् अथवा यत्र यत्र लघुत्वाभावस्तत्र उद्धवत्वाभावस्य आवश्यकता नास्ति, यत्र यत्र उद्धवत्वाभावस्तत्र लघुत्वाभावस्यावश्यकतेति मुख्यहेतुतया उद्धवत्वाभावस्यैव निर्देशः कृतः । चकरतुरिति 'सत्सङ्गाद्यृदन्तस्ये'त्यादिना गोविन्दः । करीतेति 'ऋरामवृभ्य इटस्त्रिविक्रमे' त्यादिना इटस्त्रिविक्रमः ॥३७९॥

बाल०—उपात् । छेदनेऽर्थं किरतौ कृधातौ परे उपादुत्तरे सुट् भवति । उटावितौ । उपस्तिकरतीति छेदनपूर्वकं विक्षिपतीत्यर्थः ॥३७८॥

३८०. उप-प्रतिभ्यां सुट् किरतौ हिंसायाम् ।

उपस्थिति । हिंसा पूर्वकं क्षिपतीत्यर्थः । एवं प्रतिस्थितिरतीत्यादि । गृ
निगरणे । निगरणं गलाधः करणम् ।

३८१. गिरो रो लः सर्वेश्वरे वा, नित्यन्तु यडि ।

गिरति गिलति । गुफ गुन्फ ग्रन्थे ।

३८२. गुन्फादे नलोपः शे वा ।

गुफति गुम्फति । नराम वैयर्थ्यादिव नलोपो न स्यादिति चेत् ? राम-
धातुके सार्थकः स्यात् । गोफिता गुम्फिता । स्पृश संस्पर्शे । स्पृशति,
अस्प्राक्षीत् अस्पाक्षीत् । प्रच्छ जीप्सायाम् । पृच्छति, अप्राक्षीत् । सृज
विसर्गे । विसर्गः सृष्टि स्त्यागे वा । सृजति, अस्त्राक्षीत् ।

अमृताम्—३७८. अन्नरेति । स्पष्टम् ।

अमृताम्—३८०. उपेति । उपात् प्रते ओत्तरे मुडागमः स्यात् हिंसार्थं कृ धातौ परे ।

अमृताम्—३८१. गिर इति । सर्वेश्वरादौ प्रत्यये परे गृ धातो ररामस्य विभाषया
लरामो भवति । यडि प्रत्यये तु नित्यमव लत्वं स्यात् । सर्वेश्वरे इति किम्—गीयते ।
ननु कथं स्वादौ सर्वेश्वरे गिरो गिर इत्यादौ विभाषया न लत्वम् ? मैवं, गङ्गास्रोतोवदिह
विद्ये: प्रवर्त्तनात् परविधिरयं पूर्वं नारोहति विशेषकथनाभावात् ।

अमृताम्—३८२. गुन्फादेरिति । शेविकरणे परे गुन्फादे धर्तो न लोपो वा
स्यात् । अनिरामेतामित्यादिना नित्यं नरामहरे प्राप्ते विभाषेयम् ।

गुफतीति गुफ धातो रूपम्, गुन्फेस्तु नरामहरपक्षे गुफति, तदमावे गुम्फतीति ।
एवच्च स्तृफः: स्तृफति, स्तृम्फस्तु स्तृफति स्तृम्फतीति द्वयम् । नरामवैयर्थ्यादित्यादि—
नहुगुफतिना हीष्ट सिद्धे गुम्फते: पृथक् पाठेन नरामलोपप्रसङ्गो वारितः, अग्नुच्चदिति वृत् ।
अतो नरामवैयर्थ्यादिवानिरामेतामित्यादिना गुन्फादे न लोप स्तावन्नभवतीति कथं तर्हीह
नलोपनिषेधाय विकल्प वचनमिति शङ्काग्रन्थं संक्षेपेणोत्थाप्य समादधाति—रामधातुक
इति । अनिरावेतामित्यादिना नलोपो न हि सार्वत्रिकः, कंसारिप्रत्ययापेक्षित्वात् । ततोऽ-
कंसारौ वालकल्क्यादौ तन्नरामलोपाशङ्काविरहात् स्यादेव सार्थकयं धात्वङ्ग नरामस्य ।
तस्मान्नलोप विधि प्राप्ते रवश्यम्मावित्वात् खल्वत्र विभाषावचनं सङ्गच्छत एतेतिभावः ।

बाल०—अत् । अतो नरस्य च व्यवधानेऽपि सुट् भवति ॥३७९॥

बाल०—उप । हिंसायामर्थं किरतौ परे उप प्रतिभ्यामृतरै सुट् भवति ॥३८०॥

बाल०—गिरो । सर्वेश्वरे परे गिरो रो लो वा भवति, यडि तु परे नित्यं
भवति ॥३८१॥

बाल०—गुन्फा । शे परे गुम्फादेर्न लोपो वा भवति । पाक्षिक न 'अनिरामेतामि'
त्यादिना नरामहरस्य नित्यत्वात् गुम्फतीत्यादिकं न सिद्धचतीति लोपविद्यानं कृतम् ।

दुमसज्जो शुद्धौ । शुद्धिरिह स्नानम्, अवगाहे तु प्रयोगवाहुल्यम् ।
मज्जति । लोपविधेवंलवत्त्वात् कृते सलोपे नुम्—अमाङ्कीत । संयुक्त-
विष्णुजनमध्यत्वान्नैत्वादि—ममजिजथ ममङ्कथ । त्सर् छद्यगतौ,

तदेतद्विकल्पविधानं वोपदेवस्य च सम्मतम् । कालापास्तु प्राप्त-नलोपं नित्यं निषिद्ध्यन्ति ।
गुन्मादयोऽश्वे अनुनासिकोद्धवाः; यथा—गुम्फति स्तुम्फतिश्चैव तुम्पति स्तुम्फति स्तथा ।
द्वम्फ कर्म्मिक स्तथैवोम्भिः शुम्भिर्गुम्फादिषु स्मृता इति । किञ्च निरनुनासिकोद्धवा
अपि गुम्फादयोऽष्टावेभिः सहैव पठिता इत्यवधेयम् ।

अस्प्राक्षीदित्यादि—कृशस्पृशेति सेविकल्पता; ऋरामोद्धव सहजानिटामित्यमो
विभाषा । अस्पाक्षीदिति—अमोऽभावपक्षे केवलसि सदभावे विष्णुजनान्तानामिति
वृष्णीन्द्रः । अस्पृक्षदिति—ईशोद्धवादिनिट इति सक् पक्षे । पृच्छतीति—ग्रहि ज्येति
सङ्कर्षणः । अस्नाक्षीदिति—सृजि पृशो रिति नित्यमम् ।

लोपविधेवंलवत्त्वादिति—सर्वविधिभ्यो हर इति पूर्वोक्तपरिभाषाशासनादित्यर्थः ।
भूतेशो सिपरे सस्य ज इत्यादौ वैष्णव परे जे इति निषेधात्, तदभावेनेह स्कोः सतसङ्गाद्यो-
रिति धातोः सलोपस्ततोमसृजि-नशोरिति नुम् । अन्यथा प्रथमतो नुमिकृते नरामस्यैव
सतसङ्गादित्वं सङ्गायेत, ततश्च स्कोरिति सतसङ्गादिहरविधि नैव प्रयुज्येत, न वा प्रोक्त-
प्रयोगः सिद्धेतेति विवेच्यम् । अमांक्षीदिति प्राक् सस्य जो ज इत्यस्य व्याख्या प्रसङ्गे
साधितम् टीकायाम् ।

ततसरतुरिति—तस इत्यस्य द्विर्वचने कृते नरविष्णुजनानामादिः शिष्यत इत्यत्रान्य-

अत्राशङ्कते न रामेति । समादधाति रामधातुके इति । सार्थकमिति न । न रामाक्षरमिति
शेषः । ननु 'गुम्फादेनलोपो वे'ति सूत्रस्य किं प्रयोजनम्—उभयोरूपादानात् गुक्ति
गुम्फति द्वयमिति सिद्धं स्यात् भद्रं, यहि एतत् सूत्रं न कियते, तदा अनिरामेतामिति
सूत्रेण नलोपो नित्यमेव सम्भवति । नन्वेतत्रहि नरामग्रहणस्य वैयर्थ्यादिव नलोपो न
स्यात्, श्रूयतां चेदयदीति ब्रवीसि तदा 'यक् कामपालादौ रामधातुके परे' सति गुप्यते
'गुफ्यादित्यादावनिरामेतामि'त्यादि सूत्रबलात् न लोपे सति अस्य सूत्रस्य सार्थकं स्यात्
वालकल्यादौ परे उभयोर्गुफगुम्फोर्ग्रहणमपि सार्थकं स्यात् गोफितेति गुफ्यातोरूपम् ।
गुम्फादेरित्यादि पदेन शुम्भगोभार्ये उन्भ पूरणे इत्यादे ग्रंहणम् ।

गुम्फतिस्तुम्पतिश्चैव तुम्पतिस्तुम्फतिस्तथा ।

रिम्फतीरुम्भति: शुम्भः सप्त गुम्फादयो मताः ॥

अस्प्राक्षीदिति कृष्ण-स्पृश-मृश-तृप-हृप-सृप सिर्वे' त्यनेन सिः 'ऋरामोद्धव सहजा-
निटोऽम् वा वैष्णवादावकपिले इत्यनेन अम् । अस्पाक्षीदिति अमभावपक्षे । अस्पृक्षदिति
सेरभावपक्षे 'ईशोद्धवादिनिटो हरिगोत्रान्तात्' इत्यनेन सक् । त्यागो वेति त्यागो दानम् ।
अस्नाक्षीदिति सृजिट्षोरम् कपिल-वैष्णवे' इत्यनेन अम् । शुद्धिरहेति स्नानं विधिपूर्वक-
मज्जनम् । अवगाहस्तु केवल मज्जनं विहारपूर्वकमज्जनञ्च । 'मस्जिनशो नुंम् वैष्णव'

इत्यनेनेति शेषः । अमाङ्कीदिति 'सस्य ज' इत्यादौ न तु वैष्णव इति नात्र सस्य जः ।

भौवादिकः । तसरति, तवसरतुः । विच्छ गतौ । विच्छायति । तुदादित्व-
वलात् पक्षेविकरणश्चविच्छति । मृश आमर्शने । मृशति । अम्राक्षीत्
अमाक्षीत् अमृक्षत् । इषुइच्छायाम् । इच्छति, एष्टा एषिता ।
कुट कौटिल्ये ।

३८३. कुटादेरनृसिंहो निर्गुणः ।

३८४. व्यचेस्त्वसिं विना ।

अकुटीत् । उत्तम णलि नृसिंह कार्य वृष्णीन्द्र विद्यभावाद् गोविन्द एव
चुकोट । कुटिता । लिख लेखने । मिलसङ्गे ।

३८५. लिखमिलौ कुटादी वहुलम् ।

विष्णुजनो न रक्ष्यत इत्युक्तः अराम सहितस्य केवलसरामस्यापगमादरामसहित-तरामस्य
नरत्वेन स्थितिः, संयुक्तविष्णुजन मध्यत्वान्नेत्वादि । विच्छायतीति—गुप्तधूपेत्यादिना
आयः । रामधातुके तस्य विकल्पत्वात्—अविच्छासीत् अविच्छीत् । विच्छाया-
व्यक्तार विविच्छेत्यादि । अम्राक्षीदित्यादि स्पृशवत् । इच्छतीति—इषुगमि
यमामिति छः, द्विः सर्वेश्वरमात्रादिति छस्यद्वित्वम् । एष्टेत्यादि-इषु सह लुभीति
विकल्पतेद्वित्वम् ।

अमृताऽ—३८३. कुटादेरिति । कुटादे धातो नृसिंहर्बाजितः प्रत्ययो निर्गुणोभवति ।
गोविन्दवाधनार्थमिदम् । अनृसिंह इतिकिम्—चुकोट ।

अमृताऽ—३८४. व्यचेरिति । व्यच व्याजीकरणे इत्यस्य सम्बन्धे तु असि प्रत्ययं
विना अनृसिंह प्रत्ययो निर्गुणो भवेत् । उत्तमणलीत्यादौ गोविन्दएवेति—अन्तस्य,
उद्धवारामस्य वा अभावेन नृसिंह कार्यस्य विरहोऽपि नृसिंह प्रत्ययसत्वाद् गोविन्द एव;
नृसिंह वर्जस्यैव निर्गुण विधानदित्यर्थः ।

अमृताऽ—३८५. लिखेति । एतौ वहुलं मथा स्यात्तथा कुटादी भवतः । तेन कवचित्

तत्वसरतुरिति ते सत्यस्य द्विर्वचने कृते 'नरविष्णुजनानामादिः शिष्यते' इति सारामतरा-
मस्य स्थितिः । अत्रापि संयुक्तविष्णुजनमध्यत्वान्नेत्वादि । विच्छायतीति 'गुप्तधूपविच्छी'-
त्यादिना आयः । तुदादित्ववलादीति अन्यथा तुदादित्वं व्यर्थं स्यात् । अम्राक्षीदित्यादि
अस्प्राक्षीदित्यादीत्यादीवत् । एष्टा एषितेति 'इषु सहे'त्यादिना वेद् ॥३८२॥

बाल०—कुटा । कुटादेरनृसिंहो नृसिंहभिन्नो निर्गुणो भवति । नृसिंहस्य निर्गुणता
न भवतीत्यर्थः ॥३८३॥

बाल०—व्यचे । व्यच व्याजीकरणे इत्यस्य तु असि विना अनृसिंहो निर्गुणो
भवति । असेन्निर्गुणता न भवतीत्यर्थः । नृसिंहेति नृसिंहकार्यरूपो यो वृष्णीन्द्रविधि-
स्तस्याभावादित्यर्थः ॥३८४॥

तेन लिखिष्यति लेखिष्यति, मिलिष्यति मेलिष्यति, लिखनं लेखनम्, मिलनं मेलनम् । स्फुर स्फुरणे । स्फुरति । व्यच व्याजीकरणे । ग्रहि-ज्येति विचति । विद्याच विविचतुः विविचिथ । व्यचे र्णिं वर्जितस्य कृतप्रत्ययस्यैव निर्गुणत्वमित्येके—दिव्यचिथ । असिर्वक्षयते—उहव्यचाः ।

तु स्तवने । नुवति । इटि न गोविन्दः—अनुविषाताम् । इण्वदिटि तुवृष्णीन्द्रः—अनाविषाताम् । उत्तमणलि वा—नुनाव नुनव । इति कुटादिः । एते परपदिनः ।

मृङ् प्राणत्यागे । ऋरामस्य रिः चियते, अमृत, मृषीष्ट ।

३८६. चियते: परपदं शिवभूतेशकामपालेभ्योऽन्यत्र ।

भमार मरिष्यति । ओ विजी भय-चलनयोः । विजते ।

कुटादित्वान्निर्गुणः, कवचित्तदभावे गुगः स्यादित्यर्थः । एतयोः कुटादिकार्यं न सार्वत्रिक-मिति भावः । लिखनमित्यादयस्तु कृदन्ता । एक इति पाणिनीयाः । तन्मते व्यचेः कुटादित्वं कृन्मात्र विषयएव । तेनात्र वियचिथ । एवं तन्मते व्यचिता व्यचिष्यतीत्यादावपि ननिर्गुणत्वम् । स्वमते तु—विविचिथ विचितेत्यादीनि । इटि न गोविन्द इति—इटः प्रत्ययसम्बन्धित्वात् । कुटादेरनृसिंह प्रत्ययस्य निर्गुणत्वाच्च न गोविन्द इत्यर्थः । किन्तु इण्वदिटि वृष्णीन्द्रः स्यादव, तल्लक्षणे नृसिंहवर्जनात् । नूधानुरयं दीर्घएव, परिणूत गुणोदय इतिमहाकवि प्रयोग दर्शनात् । ऋरामस्य रिरिति—श-य-क—कामपालयेषु न च त्रिविक्रम इत्यनेनेति शेषः ।

अमृताऽ—३८६. चियतेरिति । शिव-भूतेश-कामपालेभ्योऽन्यस्मिन् प्रत्यये विषये मृङ् धातोः परपदमादिश्यते । डित्वादात्मपदे सिद्धे नियमार्थमिदम् । मरिष्यतीति—ऋरामहनिभ्यामितीट् । ओविजीधातुः प्राय उत्पूर्वकः प्रयुज्यते,—उद्विजते उद्विग्नो भवतीत्यर्थः ।

बाल०—लिख । लिख-मिलौ बहुलं यथा स्यात्था कुटादी भवतः । लेखिष्यतोत्यादौ कुटादित्वाभावः । लिखनमित्यादौ अनो भावे इत्यनेन अन् प्रत्ययः कृत । इत्येक इति तन्मते विव्यचिथेति । ‘इटि न गोविन्द’ इति कुटादित्वादिति शेषः । इन्वदिटि तु वृष्णीन्द्र इति वाद्रकाभावादिति शेषः । नुनवेति नृसिंहस्य निर्गुणत्वाभावाद गोविन्द । इति कुटादिरिति उक्ते भ्योऽन्येषामपि कुटादित्वं गण एव ज्ञेयम् ॥३८५॥

बाल०—चियते । शिवात् भूतेशात् कामपालाच्च अन्यस्मिन् विषये मृधातोः परपदं भवति । मरिष्यतीति ‘ऋरामहनिभ्यामि’त्यादिना इट् ॥३८६॥

३८७. विजेरिट् निर्गुणः ।

अविजिष्ट ।

॥ इति तुदादिः ॥

अमृता०—३८७. विजेरिति । विजीधातो रिट् निर्गुणः स्यात् । इटः प्रत्ययसम्बन्धित्वादिडादि प्रत्ययस्य ह्यत्र निर्गुणत्वं विविक्षतम् । इडिति किम्—उद्वेजनीयम् ।

॥ इति व्याख्यातस्तुदादिः ॥

बाल०—विजेः । व्यक्तार्थमेतत् ॥३८७॥

॥ इति तुदादिः ॥

अथ रुधादिः ।

रुधिर् आवरणे । इरनुवन्धः ।

३८८. रुधादेः शप्खण्डी शनम् ।

अन्त्य सर्वेश्वरात् परं मितः स्थानम् । शरामः इनान्नस्यहर इति विशेषणार्थः । रुणद्वि । इनमस्त्यो ररामहरः, विष्णु जनात् विष्णु-दासस्यादर्शनं—रुन्धः रुन्धन्ति; रुणतसि रुन्धः रुन्धः, रुन्धः

अमृताऽ—३८८. रुधादेरिति । रुधादिगणपठिताद्वातोरुत्तरे शप्खण्डी शनम् रूपो विकरणो भवति । शप्खण्डीत्यनेन शबुत्पत्तेः शनमः प्रत्ययत्वेऽपि मित्त्वत्वेन अन्त्यसर्वेश्वरात् परं मितः स्थानमिति शासनात् प्रकृत्यवयवे हि तस्य संयोगः; प्रत्ययसंज्ञाकलन्तु शकवगवितद्वित इति शित्त्वमेव ।

ननु शप्खण्डीशनमित्यत्र कृष्णधातुकप्रयोजनीयता नोपलभ्यते, तर्हि शनमः शित्करणेन को लाभ इति चेत्तत्राह—इनान्नस्येति । इनान्नस्य इर इतिवक्ष्यमाण सूत्रे शनम्-विशिष्टान्नलोपविधानेन शनमा विकरणान्तरं व्यावर्त्तिमिति तत्कार्यस्य नान्यत्र प्रवृत्तिः । तदेतदुद्दिश्यहि शित् करणं ज्ञेयं, ननु कृष्णधातुकत्वलाभाय, फलाभावात् । इनान्नस्य हर इत्यत्रान्यथा सूत्रकरणे तु विविधशङ्कोद्भवः स्पात् । नच अपृथुकृष्णधातुको निर्गुण इति गोविन्द निषेद्य इह फलमिति वाच्यम्, नरामे सदभावे लघूद्वत्वाभावात्तद प्राप्ते रिति ।

रुणद्वीति—हरिघोषात्तथी धर्मः, विष्णुदासस्य हरिगदा च । रुन्ध इत्यत्र नहि प्रत्यं, नवर्ज-तत्वर्गस्थस्यनस्यनेति निषेधात् । ननु रुन्ध इत्यत्र अनिरामेतामित्यादिनोद्भव नरामहर, कथं न क्रियत इति चेत्तत्रेदं वक्तव्यम्—अरधदित्यत्र यस्य नुम् तस्य सोऽङ्गमित्युक्तया खल्वागमस्यैव धात्वङ्गताङ्गीकृता; इह तु टिनिमतौ सर्वत्रागमौ शनमं विनेति शनम्

अथ रुधादिः

बाल०—रुधा । रुधादेरुत्तरे शप्खण्डी शनम् भवति शप्खण्डीति शबुत्पत्तेः पूर्व शनम् भवति, न तु शपः स्थाने इत्यर्थः । ननु शप्खण्डि शनम् विधानेन किमधिकमायातम्? शपः शनमिति कृते को दोष इति चेत् । केनाप्युच्यते—तदेवं वाच्यं, शप्खण्डि शनम् विधानं यत् तत् शनमः प्रकृतत्वस्पष्टीकरणार्थः शनमस्त्योररामहर इत्यस्य अस् साहचर्यज्ञापकत्वेन शनम् प्रकृतित्वावश्यकभावत्वादिति । ननु शनमः शित्त्वे किमपि प्रयोजनं न दृश्यते इति चेत्तत्राह—शराम इति । इनादिति । नस्येत्यस्य विशेषणं शनादुत्तरस्येत्यर्थः । शरामे न कृते 'नमो नस्य हर' इति सूत्रं स्यात् । तथा सति नमधातोर्नस्य हरो भवतीति शङ्काभासः स्यात्, भवत्वेतत्; नान्नस्य हर इति कृते को दोष इति चेदुच्यते—नान्नस्येति कृते नन्दतीत्यत्र नन्दधातोरपि परनरामस्य हरस्यादिति शविधानस्य प्रयोजनम् । रुणधमीत्यत्र

रुद्धः, रुष्टिम् रुद्धवः रुद्धमः । रुन्धे । रुद्धते । रुद्धयात् । अरुणत्,
सिपि अरुणत् अरुणश्च । अरुद्धत् अरौत्सीत् ।
शिव्लु विशेषणे । शिनष्टि । हेधिः—शिण्ड शिण्डिङ् ।
तृहं हिंसायाम् ।

३८८. तृहः इनमो नेः पृथुविष्णुजने ।

तृणेदि तृण्डः तृंहन्ति, तृणेक्षि । हिसि हिंसायाम् । इदित्त्वान्तुम् ।

३८९. इनान्नस्य हरः ।

हिनस्ति । अनजू ऋक्षणादिषु । अनक्ति ।

आगमत्ववारणाद् धात्ववयवे संलग्नस्यापि तस्य नागमत्वम् । अतश्च धात्वङ्गताविरहेणो-
द्वत्वविरहान्न तस्यहर प्रसङ्गङ्गत्यवेयम् ।

अरुणश्चेति—दधोरुः सिपि वेति धस्य विभाषया रुत्वम् । शिषु—शिनष्टि: शिवन्ति,
शिनक्षि । शिण्डीति—हुवेष्णवाभ्यामिति हे धिः, षस्य डः, धस्य टंवर्गत्वे ढः, नस्य
विष्णुचक्रं, हरिवेणुश्च, विष्णुजनाद् विष्णुदासस्यादर्शनं वा । भूतेश्वरादौ—अशिनट् ।
अशिष्पत् अशिक्षत् । शिष्मेष । शिष्यात्, शेषा शेष्यति ।

अमृता०—३८८. तृह इति । पृथुविष्णुजने परे तृहधातोः इनमः स्थाने 'ने' इत्येव-
मादेशः स्यात् । विष्णुजन इति किम्—तृणहाणि । पृथिव्यति किम्—तृण्डः । भूतेश्वरादौ—
अतृणेद् । अतर्हीत् । ततर्हं । तृह्यात् तर्हिष्यति ।

अमृता०—३८९. इनादिति । इनम् एकदेशस्य इन इत्यस्य पञ्चम्यन्तं पदम् । तेन
इनमेव लक्ष्यते । इनम् उत्तरस्य नस्य हरः स्यात् । अनेन हिनूसधातोरुपदेश नस्य लोपः ।
अहिनत् अहिनः, अहिंसीत्, जिर्हिस हिसिता । अनजू ऋक्षणादिष्विति—आदि शब्देन
व्यक्ति कान्ति गतिषु चेति । हौ—अड्डिधि । भूतेश्वरे-आनक् । भूतेशो-आज्ञीत् आड्डीत् ।

विष्णुपदत्वाभावान्तियं हरिवेणुविधिः प्रत्यय-हरिवेणावित्यस्य न प्राप्तिः । रुन्ध इति
इनमस्त्योरामारहरो निर्गुण इति अरामहर । 'नवजंतर्वर्गस्य नस्य न णत्वमित्यनेन
णत्वनिषेधः; रुन्धः रुन्धेति 'हरिधोषा' दित्यादिना थस्य धः । सिपि अरुणश्चेति अरुणत्
अरुणश्चेति रुपद्वय भवतीत्यर्थः । अरुणरिति 'दधोरु सिपि वे' त्यनेन धस्य रुत्वम् ।
अरुद्धदिति 'इरुवन्धान् डो वे' त्यादिना डः । शिण्डीति नस्य विष्णुचक्रम्, विष्णुचक्रस्य
हरिवेणुः, 'विष्णुजनाद्विष्णुदासस्यादर्शनम्' इत्यादिना तरामस्यादर्शनम् । शिण्डिङ् ।
तदभावपक्षे ॥३८९॥

बाल०—तृहः । पृथुविष्णुजने परे तृहधातोः इनमः स्थाने नेर्भवति । तृणेदीति हस्य
डः, तस्य धः, धस्य डः, दस्य हरः ॥३८९॥

बाल०—इनान्नस्य । इनादुत्तरस्य नरामस्य हरो भवति । इनादिति इनम् एक-
देशस्य इनेत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन निर्देशः । ऋक्षणादिष्विति । आदिपदेन व्यक्तिगत्यो

३८१. अञ्जेरिट् सौ ।

आञ्जीत् ।

भन्जो आमर्दने ।

३८२. भञ्जे नंलोप इणि वा ।

अभाजि अभञ्जि ।

जि इन्धी दीसौ । इन्धे ।

॥ इति रुधादिः ।

अमृता०—३८१. अञ्जेरिति । सौ परे अन्ज धातोरुतरे नित्यमिट् स्यात् । ऊदित्त्वाद् विकल्पितेटि प्राप्ते नित्यतार्थं वचनम् । सौ किम्—अड़क्ता अञ्जिता । अधो—आनञ्ज । थलि सहजानिटामेव विभाषया इटो निर्देशात् ऊदित्त्वक्षिविकल्पितेटान्तु न तत्र वेट्—आनञ्जिथेति नित्यम् । भञ्जो—भनक्ति, अभनक्, अभाड़क्षीत्, वभञ्जे त्यादीनि ।

अमृता०—३८२. भञ्जेरिति । इणि प्रत्यये परे भञ्जे नंलोपो वा भवति । अप्राप्ते विभाषा । अभञ्जीति—अरामोद्वत्वाभावात् गोविन्दः थलि वभञ्जिथ वभड़क्थ । भड़क्ता । कल्कौभड़क्ष्यति । इन्धे इति शनान्नस्यहरः, शनमस्त्योरित्यराम हरः, हरिधोषादिति प्रत्यय तरामस्य धरामः, प्रकृति धरामस्य हरिगदा, विष्णुजनाद विष्णुदासस्येति दरामस्यादर्शनम्; पक्षे तस्य स्थितिश्च—इन्धे इति । से—इनदेसे, ऐप्—इनधै, दिप्—ऐन्ध, दिप्—ऐन्धिष्ठ, अधो—इन्धामासे ।

इति व्याख्यातो रुधादिः ।

ग्रहणम् । म्रक्षणादिष्वित्यत्र व्यक्तादिष्विति पाठ उचितः गणकारैर्ग्रन्थकारेण च गणे तथा लिखितत्वात् ॥३८०॥

बाल०—अञ्जे: । सौ परे अञ्जेरुतरे इड् भवति । ऊदित्त्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्यतार्थं लक्षणमिदम् ॥३८१॥

बाल०—भञ्जे । इणि परे भञ्जे नंलोपो वा भवति । अभञ्जीति उद्वत्वाभावात् न वृष्णीन्द्रः । इन्ध इति शनान्नस्य हर इति नस्य हरः । शनमोऽरामहरः तरामस्य धः प्रकृते धरामस्यादर्शनम् ॥३८२॥

॥ इति रुधादिः ॥

अथ तनादिः ।

तनु विस्तारे ।

३८३. तनादेः शपोऽपवाद उः ।

उश्नो गोविन्दः,—तनोति तनुतः तन्वन्ति । तनुवः तन्वः तनुमः तन्मः ।

तनुते तन्वाते तन्वते ।

३८४. तनोते रारामो वा यकि ।

तायते तन्यते । तनुयात् ।

३८५. तनादेः सि-महाहरो वा त-थासोः ।

३८६. कृजस्तु नित्यम् ।

भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वादिडभावः,—अतत अतनिष्टु, अतथाः अतनिष्टुः ।

अमृता०—३८३. तनादेरिति । तनादिगणपठिताद् धातोरुत्तरे शपो वाधक उविक-
रणोभवति । अपवादत्वेऽप्यस्य शप् स्थानीयत्वेन पृथुत्वमिह स्वीकर्त्तव्यम्, करोत्यरामस्य
उनिर्गुण इति वक्ष्यमाण सूत्र ज्ञापकात् । तदर्थमेवात्र शित् न विहितमिति विवेच्यम् ।
तनुत इति—तत्राविशेषेण ग्रहणात् धातो विकरणस्य वा प्राप्तस्य गोविन्दस्य निषेध
ईशस्येत्यनेन कृत इति ज्ञेयम् । तन्वन्तीत्यत्र उव् तु न स्यात्, संयुक्त इनोश्चेति ज्ञापकात्,
विकरणेषु संयुक्त इनोरेव उव् नान्येषामिति ।

अमृता०—३८४. तनोतेरिति । यक्-प्रत्यये परे तनोते रन्त्यवर्ण आरामो वा स्यात्।
यकीति किम्—ततन्यते ।

अमृता०—३८५. तनादेरिति । तप्रत्यये थास् प्रत्यये च परे तनादेर्धातोरुत्तरे
सेर्महाहरो वा भवति । अप्राप्तेऽयं विधिः । थास्-साहचर्यादात्म पदस्य तप्रत्ययो हि ग्राह्यः,
नतु परपदस्य । तत्र यूयमतनिष्टेति नित्यमेव ।

अमृता०—३८६. कृब्रहिति । तथासोः परयोः कृब्रस्तु सेर्महाहरो नित्यं भवति ।

अथ तनादिः ।

बाल०—तना । तनादिगणपठिताद्वातोरुत्तरे शपोऽपवाद उर्भवति । अपवादे
वाधकः शपोऽपवादत्वेनैव तदनुकल्पत्वादस्य पृथुत्वमस्तीति न निर्गुणत्वमिति ज्ञेयम् ।
तनुत इति ‘ईशस्ये’ त्यादिना गोविन्दनिषेधः । तनुवः तन्व इति ‘असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययो-
रामस्य हरो वा निर्गुणवमो’ रित्यनेन पाक्षिकोरामहरविधानम् । तन्वत इति ‘अरामान्य-
वर्ण’ दित्यादिना नस्य हरः ॥३८३॥

बाल०—तनो । यकि परे तनोतेरन्ते आरामो वा भवति ॥३८४॥

बाल—तनादेः । तथासो परयो तनादेः से र्महाहरो वा भवति ॥३८५॥

षणु दाने । सनोति सनुते । जनखनसनेत्यादि वैष्णवाद्योः कंसारि-सनो
नित्यम्—असात् असनिष्ट ।

क्षिणु क्षणु हिंसायाम् ।

३८७. नोद्धवस्य गोविन्द उविकरणे ।

३८८. ऋरामस्य तु वा ।

क्षिणोति । क्षणु—हमयान्तेति अक्षणीत् । तृणु अदने । तृणोति तर्णोति ।
कुक्ष्म् करणे । करोति ।

३८९. करोत्यरामस्य उनिर्गुणे ।

ननु अततेत्यत्र यथापूर्वरीत्या मूतेशे इट् कथं न स्यात्त्राचष्टे भूतेशस्येति । अच्युतादयः
पञ्च शिवश्च कृष्णधातुका इत्यनुसारतो भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वं सिद्धम् । इटस्तु सामान्यतो
रामधातुकविषयत्वेन नास्तीह प्राप्तिः, रामधातुकस्य सेरत्र महाहरविधानात् । किञ्च कृष्ण-
धातुकत्वादेव अपृथुकृष्णधातुको निर्गुणे सति हरिवेष्वन्त सहजानिटामित्यादिना तनुधातो
रिह न लोपः सिध्यति । अतोऽत्रैव भूतेशस्य कृष्णधातुकत्वचरितार्थता ज्ञेया । ननु चात्र
हरिवेष्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रमः क्वौकंसारिवैष्णवे चेति त्रिविक्रमं विद्याय ततो न लोपः
कियतां, यावत् सम्मवविद्ये रिति चेत्वा; कृतेऽपि तथा, नरामोद्धवतारूपनिमित्तापायाद
नमित्तिकस्य त्रिविक्रमस्याव्यपायः स्यादिति कि तेन विफल प्रयासेनेति । सेः सद्भावपक्षे-
अतनिष्ट । अधो-ततान तेने । तन्यात् तनिषीष्ट । तनिष्पति ।

अमृता०—३८७. नोद्धवस्येति । उविकरणे परे धातोद्धवस्य गोविन्दो न भवति ।
उविकरणस्य पृथुत्वाङ्गीकारेण लघूद्धवस्य गोविन्दप्राप्ते हि प्रतिपेदोऽप्रम् ।

अमृता०—३८८. ऋरामस्येति । उविकरणे परे उद्धवऋरामस्य तु गोविन्दो वा
स्यात् । तृणु तस्-तृणुतः तर्णुतः; अन्ति-तृण्वन्ति तण्वन्ति इत्यादि ।

अमृता०—३८९. करोतीति । निर्गुणे प्रत्यये परे करोते ररामस्य स्थाने उरामादेशः

बाल०—कृतः । तथासोः परयोः कृत्रस्तु से र्महाहरो नित्यं भवति । ननु अततेत्यत्र
इट् कथं न स्यादिति चेत्त्राह—भूतेशस्येति । से र्महाहरविधाने कृते भूतेशस्यैव परता ।
ननु भवत्वेतत्, 'हरिवेष्वन्तोद्धवस्य त्रिविक्रम' इत्यनेन त्रिविक्रमे कृते पश्चात् 'हरिवेष्वन्त-
सहजानिटामित्यादिना नस्य हरः' कस्मान्न स्यादिति चेत्त्रोच्यते । अग्रे त्रिविक्रमे कृते
पश्चाल्लोपकरणेन निमित्त नरामाभावान्नैमित्तिकत्रिविक्रमाभावः सम्मवत्यतः; यत्र नरामो
विद्यते, तत्रैव 'हरिवेष्वन्तोद्धवस्ये' त्यनेन त्रिविक्रम इति ज्ञेयम् । असातेति सेर्महाहरे कृते
भूतेशस्यैव परता तस्य तु पृथुत्वाभावान्निर्गुणत्वमतः कंसारित्वम् ॥३८६॥

बाल०—नोद्ध । उविकरणे परे उद्धवस्य गोविन्दो न भवति ॥३८७॥

बाल०—ऋरा । उद्धवस्य ऋरामस्य तु गोविन्दो वा भवति । 'हमयान्तेती' ति
वृष्णीन्द्रनिषेधः इति शेषः ॥३८८॥

कुरुतः कुर्वन्ति करोषीत्यादि । असंयोगपूर्वस्येत्यादौ करोतेस्तु नित्यं येच—कुर्वः कुर्मः । कुरुते । क्रियते । कुर्यात् कुर्वन्त । करोतु कुरुताम्, हौ कुरु । अकरोत् अकुरुत । अकार्षीत् अकृत । चकार चक्रे । क्रियात् कृषीष्ट । कर्त्ता, करिष्यति करिष्यते । अकरिष्यत् अकरिष्यत ।

४००. संपर्युपेभ्यः सुट् करोतौ संस्काराद्यर्थेषु ।

४०१. अन्नरव्यवधानेऽपि ।

४०२. तत्र संपरिभ्यां भूषणे समवाये च ।

संस्करोति । इह सभो मलोप इतिभाष्यम् । ततः स-करामयोर्यथेष्ट-द्वित्वं विकल्पेन, तत्र विष्णुचक्रं विष्णुचापयोः सतोः—संस्करोति संस्करोति संस्ककरोति संस्ककरोति इत्यादिरूपाणि भवन्ति । विष्णु-चक्रादि द्वयं विनेत्यपि केचित्—संस्करोति ।

स्यात् । कृ धातोः स्वतोऽरामावाद गोविन्दे कृते योऽराम उत्पद्यते तस्यैव उराम आदिष्यते । ननु निगुणे प्रत्यये कथं कृत्रो गोविन्दः, कथम्भा तस्यारामः सम्भावित इति चेत्? सत्यं, श्रूयताम्—करोतेस्तु नित्यं येचेति लक्षणेन हरेऽप्युविकरणे प्रत्यय रूपनिमित्त-त्वेन तस्य महा हराभावात् स्थानिवत्वं मन्यते, ततएव पृथुत्वेन धातोर्गोविन्दे न हि कश्चिदन्तराय इति । कुरु इति—उरामात् प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हे हर्षः । अकृतेति—कृतस्तु नित्यमिति सेमंहाहरः । कृषीष्टे मिश्रद्वायाद् विष्णुजनान्तेशोद्धवाच्चेति कपिलत्वम् ।

अमृता—४००. समिति । संस्कारादिष्वर्थेषु कृधातौ परे सति सम् परि उप इत्युपेन्द्रे भ्य उत्तरे सुडागमः स्यात् ।

अमृता०—४०१. अन्नरेति । अता व्यवधाने नरेण च व्यवधानेऽपि करोतौ संपर्युपेभ्यः सुडागमो भवति ।

अमृता०—४०२. तत्रेति । संपर्युपेभ्य इति सामान्यत उक्तवा विशेषमाह—तत्र त्रिषु मध्ये संपरिम्यामुत्तरे सुट् स्यात् भूषणे समवाये चार्थं करतौ परे । संस्करोतीति—

बाल०—करो । निर्गुणे परे करोतेररामस्य स्थाने उर्भवति । कृत्रधातोररामा-सम्भवात् गोविन्दे कृते योऽरामः, स एव गृह्णते । करोतेस्तु नित्यं येचेति उरामहर-विद्वानस्य लक्षणम् । अकृतेति कृतस्तु नित्यमित्यनेन से-मंहाहरः । कृषीष्टेति ‘ऋद्वयादि’ कपिलत्वम् । कारितेति इष्वदिट् पक्षे ॥३८८॥

बाल०—संपरि । संस्कारादिषु अर्थेषु करोतौ परे संपर्युपेभ्य उत्तरे सुट् भवति ॥४००॥

बाल०—तत्र । अतो नरस्य च व्यवधानेऽपि सुट् भवति । संस्काराद्यर्थेषु संपर्युपेभ्य इति सामान्यत उक्तवा विशेषरूपेणाह ॥४०१॥